

REVIZE MLADŠÍCH STAVEBNÍCH FÁZÍ KOSTELA PANNY MARIE NA PRAŽSKÉM HRADĚ/HRADČANECH

JANA MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ – IVA HERICHOVÁ

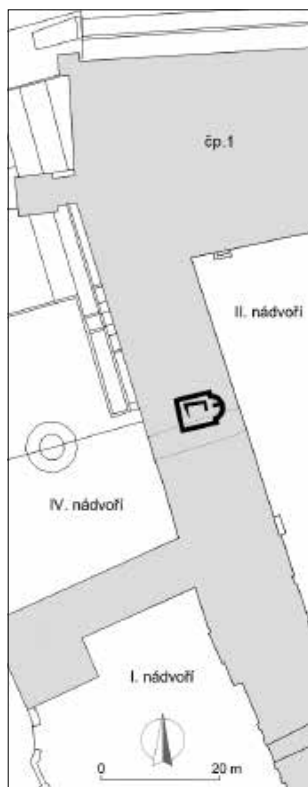
Kostel Panny Marie na Pražském hradě budí opakovanou a zaslouženou pozornost, protože jeho pochopení je klíčové pro poznání zásadního zlomu v historii Pražské kotliny a celých Čech. Tímto zlomem je přijetí křesťanství a počátky formování ústředního mocenského sídla z pohledu církevních i politických dějin – Pražského hradu. Snad i proto se většina prací vždy věnovala hlavně poznání první stavební fáze kostela a pomíjela stavební fázi mladší, raně románskou, která však v sobě nese neméně důležitý vzkaz. Je možné ji spojit s obdobím výstavby románské baziliky, etablováním se církevních institucí a je snad i dokladem o tehdejší vnímání starší tradice. Podrobná revize nálevozových okolností se ještě jednou vrací ke starší fázi stavby, která od 9. do 11. století sloužila jako pohřební kaple vybavená tumbou, do níž byla na počátku 10. století vložena hrobka.

REVISING THE LATER BUILDING PHASES OF THE CHURCH OF THE VIRGIN MARY AT PRAGUE CASTLE/HRADČANY

The Church of the Virgin Mary at Prague Castle has repeatedly attracted deserved attention and its understanding is a key to the study of a fundamental break in the history of the Prague basin and of the whole of Bohemia. This break is represented by the adoption of Christianity and the formation of a centre of both ecclesiastical and political power at Prague Castle. Research has therefore mostly concentrated on the first building phase of the church, while the younger early Romanesque adaptation was ignored, although it bears a no less important message. We can connect these building activities with the erection of the Romanesque Basilica and the stabilization of Church institutions, and it perhaps even illustrates the contemporary perception of an older tradition. The detailed revision of the context of the find re-examines the older building, which from the 9th to the 11th century served as a burial chapel with a tomb, into which in the 10th century a grave was inserted.

Klíčová slova — Hradčany – Pražský hrad – kostel Panny Marie – rekonstrukce georeliéfu – raně středověká architektura

Keywords — Hradčany – Prague Castle – Church of the Virgin Mary – reconstruction of the physical relief – early medieval architecture

Obr. 1. Pražský hrad, poloha kostela P. Marie. (Do snímku Mapy evidence nemovitostí zobrazil I. Herichová, 2015. Výřez z celkové situace in MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ/HERICHOVÁ 2015, 63, obr. 1.)

Podobně jako jiní autoři, i my se věnujeme zejména první stavební fázi kostela Panny Marie (obr. 1). V předešlém příspěvku (MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ/HERICHOVÁ 2015, dále jen M-K/H 2015) jsme dospěli k závěru, že ve své první stavební fázi tato stavba nebyla primárním liturgickým prostorem, ale pohřební kaplí, v jejímž interiéru stála rozměrná tumba. Protože od roku 2015 došlo na téma první stavební fáze k diskusi, na kterou je třeba reagovat, v druhé části příspěvku se k otázce nejstarší stavební fáze ještě jednou vrátíme.

V textu rozlišujeme dvě stavební fáze. Z nich první měla ve svém interiéru pohřební zařízení, které se také vykazuje dvěma stavebními a funkčními etapami. Dovolujeme si sjednotit terminologii následujícím způsobem: první stavební fázi nazýváme (pohřební) kaplí, starší interiérovou konstrukci pak, v souladu s tradicí, tumbou. Do ní byla později vložena hrobka. Mladší – druhou – stavební fázi, kdy došlo ke změně funkce, pak nazýváme kostelem.

Vložení mladší hrobky a otázka života a funkce kaple v období od první poloviny 10. století do druhé poloviny 11. století

Do tumb (zdívo 904) z první stavební fáze kaple s funerální funkcí byla s časovým odstupem, který nejsme schopni archeologickými metodami určit, vložena kamenná hrobka (zdívo 905), vybudovaná jako samostatný objekt v severní části tumb. Do hrobky byli postupně pohřbeni dva jedinci, podle výkopce s určitým časovým odstupem (BORKOVSKÝ 1953, 152; obr. 2). Prvním pohřbeným byl muž bez výbavy, druhým pak žena, u níž se našly dvě poškozené stříbrné hrozníčkové náušnice, zlomek záušnice s očkem a kousky stříbrného drátku z poškozených šperků (BORKOVSKÝ 1953, 152). Tato kolekce šperků je chronologicky nejcitlivějším souborem s vazbou na nejstarší fázi kostela, jakkoli se názory na jeho datování rozcházejí a jakkoli je těžko určitelný časový interval mezi výstavbou tumb a vložení mladší hrobky. Zdobení se těmito šperky mělo být aktuální na počátku nebo v první třetině 10. století (TOMKOVÁ 2005, 226–236). Z antropologického hlediska se oběma pohřbenými nově zabýval antropolog v devadesátých letech (BECKER 2000, 342–346).

Při výstavbě hrobky byla proražena vrstva malty na dně tumb, mocná 0,03–0,05 m (obr. 3: vr. 11; obr. 4: vr. 13; v roce 1995 vr. 121), a hrobka byla do hloubky 0,35 m částečně zapuštěna do terénu. Vnitřní plocha hrobky o rozměrech 2,2 × 0,8 m zaujímala 1,2 m², vnější cca 1,7 m² (obr. 5). Dochovaná část obvodového zdíva hrobky vyčnívala 0,10–0,15 m nad dno tumb (obr. 4). Autor při výzkumu uvádí, na základě otisku v maltě na koruně zachovaného zdíva hrobky, že byla ve

Obr. 2. Pražský hrad, kostel P. Marie. Pohled od V na situaci v místě řezu V–V (obr. 4) během otevření mladší hrobky v roce 1950, po odkrytí částí skeletů dochovaných v hrobce (archiv ARÚ AV ČR, Praha, v. v. i., č. neg. 6460).

výšce 0,45 m nad dnem překryta kamennými deskami (BORKOVSKÝ 1953, 149–153). V dochované dokumentaci nelze tuto hodnotu zcela ověřit. Jejich úlomky se údajně nacházely v hrobce. Mladší stavební zásahy způsobily, že stejně jako tumba, i mladší hrobka byla výrazně poničena. Dochovaly se fragmenty jižního a severního obvodového zdiva o síle 0,15–0,2 m (obr. 6), zděného z lomových kamenů na maltu (obr. 7).¹ Uvnitř byla hrobka opatřena omítkou silnou až 0,03 metru. Excentrické uložení hrobky dává vzniknout úvahám o možném záměru vložit další hrobku do jižní poloviny tumb. Zajímavá je i konstrukce hrobky, odlišná od analogických případů, kdy je hmota hrobky zcela zapuštěna do země a viditelná zůstává jen krycí deska (TOMKOVÁ 2005, 159–196). Je otázkou, zda zvolená konstrukce byla inspirována existující tumbou nebo byla jejím nepochopením. Navazuje na funkci tumb, konstrukčně se však jedná o zcela jiný typ objektu. Z vnějšího pohledu se na tumbě nic nezměnilo.

Bližší datování první stavební fáze kaple s funerální funkcí zůstává problémem. Jedná se o raně středověkou stavební strukturu, pro bližší určení doby výstavby však máme jen velmi málo opor. Můžeme očekávat, že jistou indicii přinesou výsledky analýz, kterým jsou aktuálně podrobovány vzorky z kostry nalezené pod severovýchodním nárožím stavby. Zatím si však musíme vystačit s malým množstvím chronologicky relativně málo citlivých artefaktů a s rekonstrukcí sledu jednotlivých událostí. Zkusme si tedy rekapitulovat sled událostí pozpátku. Někdy v první třetině 10. století je do hrobky pohřbena žena. Je uložena k muži, jehož tělo leželo v hrobce již delší dobu. Je otázkou, zda můžeme přijmout představu Ivana Borkovského, že se jednalo o časový úsek asi patnácti let (BORKOVSKÝ 1953, 152).² Nemáme k dispozici mnoho jiných údajů než jeho odhad. Je-li tomu tak, pak na počátku 10. století byla do tumb vložena hrobka, která svou konstrukcí naznačuje určité nepochopení stavební podoby tumb. Proto opět musíme počítat s určitým časovým intervalem, během něhož se vytratila znalost v lokálním měřítku neobvyklé konstrukce (ztráta kontinuity může být způsobena například výměnou obyvatel nebo změnou funkce celého okrsku). Sled událostí podle nás vypovídá o tom, že několik (desítek?) let před stavbou hrobky byla vybudována pohřební kaple/mauzoleum na pohřebišti, které podle důsledné absence milodarů náleželo ke křesťanskému kostelu. Přestože nemáme mnoho možností, jak tuto sekvenci pevněji ukotvit v čase, je tedy možné, že založení kostela Panny Marie – který velmi pravděpodobně vskutku stál v tomto areálu – není nutné za každou cenu spojovat s 80. či 90. léty 9. století.³ Může se jednat i o založení starší a diskuse by se mohla obrátit k celkem opomíjenému jevu působení misí.

¹ Výsledky rozborů malt odebraných ze zdív jednotlivých konstrukcí byly publikovány (ZEMAN/RŮŽIČKOVÁ 2000).

² Argumentaci autora nelze (ani v dokumentaci) dohledat.

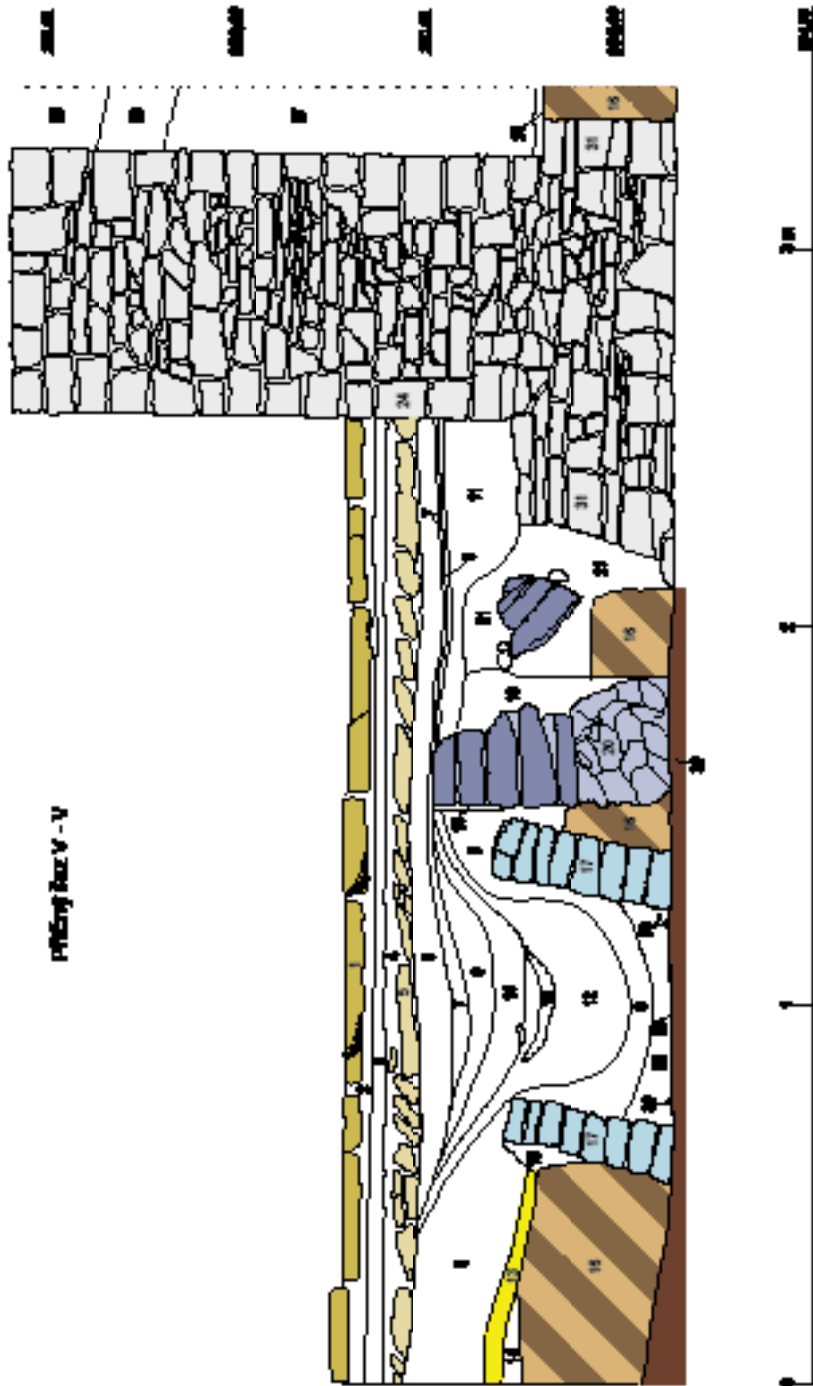
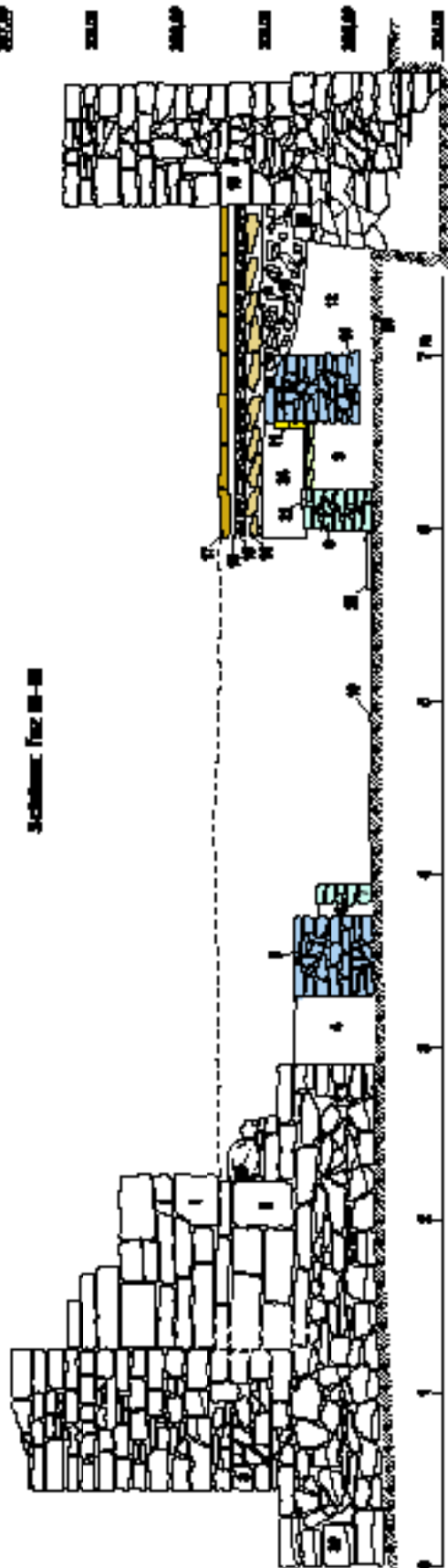
³ Před námi je i nové vyhodnocení písemných pramenů. Většina historiků pracuje dosud s tradiční interpretací, kterou česká historiografie disponuje prakticky od časů Václava Vladivoje Tomka (TOMEK 1850). Jak ukazuje nový rozbor nejstarších zmínek o kostele Panny Marie (ADÁMKOVÁ *v tisku*), nebude možné s nimi pracovat bez nové kritické, důsledně jazykovědné

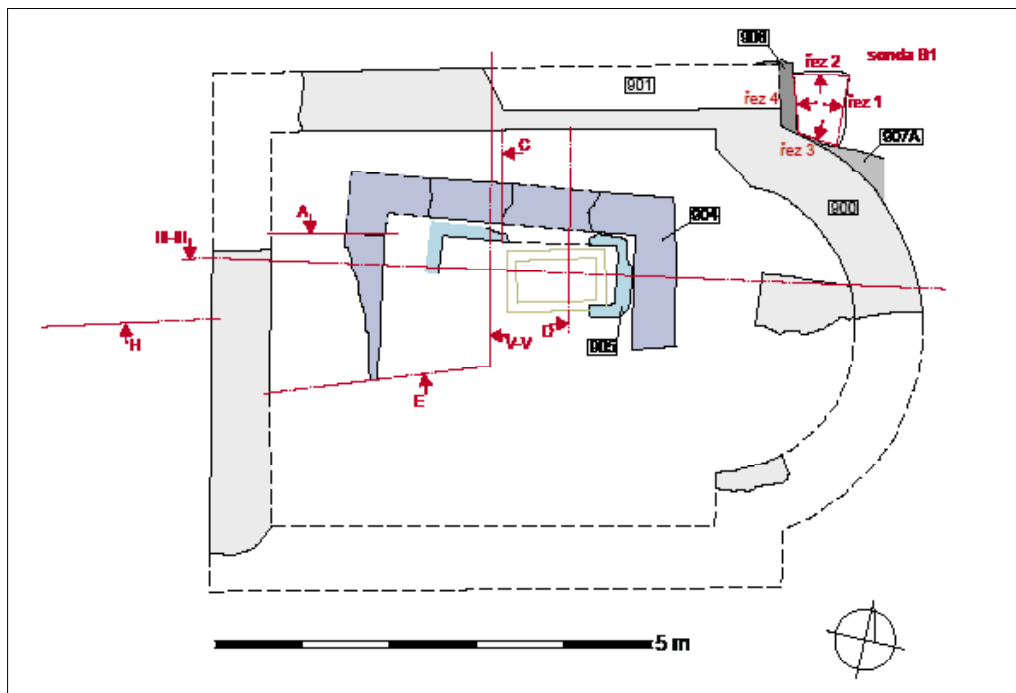
Obr. 3. Pražský hrad, kostel Panny Marie. Řez III–III, roky 1950–1952 – schéma podélného řezu kostelem ve směru západ–východ (BORKOVSKÝ 1953, 163, obr. 19).

Legenda (převzato z BORKOVSKÝ 1953): 1 – zdivo mladšího oltáře; 2 – zdivo staršího oltáře; 3 – zed' apsidy mladšího kostela; 4, 6, 9, 12 – černá navážka (humus), do které kostel a hrobky byly založeny; 5 – východní stěna tumb; 7 – východní stěna mladší hrobky; 8 – západní stěna mladší hrobky; 10 – západní stěna tumb; 11 – omítka na zdi tumb a na povrchu kamenů položených mezi zdi tumb a mladší hrobkou; Význam této úpravy souvisel asi s náhrobní deskou, blíže ji vysvětlit nejde; 13 – kusy malty, omítky, opuky a hlíny pocházející z rozbořené západní zdi tumb; 14 – podložka kamenů ve žlutce; 15 – opuková dř' a povrchu mazanice po zboření hrobek; 16 – opuková dř' lažbu; 17 – žlutka na povrchu opukové dř', do které byly položeny opukové desky nejmladší dlažby; 18 – západní zed' mladšího kostela; 19 – vrstvy malty, kterou bylo otaženo dno mladší hrobky; 20 – apsidy a zdivo staršího kostela; 21 – rko jako podložka pod dřevěné víko a náhrobní desku mladší hrobky; 2 – ploché opukové kameny jako podložka pod lebky mrtvých v mladší robc; 23 – pískovcový stupeň před starším oltářem; 24 – žlutka naveze-á asi v době položení první mazanice podlahy; 25 – základy západní-ji staršího kostela; 26 – rostlý terén.

Obr. 4. Pražský hrad, kostel Panny Marie. Řez V–V, roky 1950–1952 – příčný řez kostelem ve směru sever–jih (BORKOVSKÝ 1953, 165, obr. 20). Výškové osazení podle řezu C z roku 1995. Nové vyhodnocení mění některé interpretace v popisu z 50. let: 1–5 – vrstvy konstrukce jedné podlahy; 6, 9, 10 – součást jednotného zášypu hrobky; 16 – slučuje vrstvy 120 a 118 rozlišené v roce 1995; 19 – dvě různé, časové odlišné vrstvy omítek; 24, 31 – vnitřní struktura zdiva nebyla v roce 1995 přístupná, není vyloučené, že v jádru jsou dochovány relikty starší fáze stavby; 31 – základy mladšího kostela.

Legenda z roku 1953: 1 – nejmladší dlažba z opukových desek; 2 – žlutá hlina, do které byly opukové desky zasazeny; 3 – podložka z opukové dř', vyztužení předěsle vrstvy žlutky; 4 – načervenalá hlina jako povrch mazanice podlahy; 5 – ploché opukové kameny šikmo kladené jako vyztužení pod povrchem mazanice podlahy; 6 – naplavená žlutá hlina; 7 – vrstva malty; 8 – zavažka sestávající z kompaktní žluté hlíny; 9 – naplavená tmavá vrstva; 10 – naplavená žlutá hlina; 11 – kusy malty, omítky a opuky promíšené hlínou a pocházející z rozbořené tumb; 12 – naplavená černá hlina s kousky malty, promíšená vrstvička žluté hlíny; 13 – vrstva malty jako dlažba patří k tumbě; 14 – žlutá hlina; 15 – dlažba tumb poškozená stavbou jižní zdi hrobky; 16 – černý humus, do kterého byly stavěny základy kostela i hrobek; 17 – zdivo mladší hrobky; 18 – zášyp promíšený maltou a drobnou opukou, vzniklý po výstavbě tumb; 19 – omítka na zdi starší hrobky; je současná s mladší hrobkou; 20 – severní stěna tumb; 21 – černá hlina a opuka; 22 – černý humus na kostrách v hrobce; 23 – maltou vyhlazené dno mladší hrobky; 24 – severní zed' mladšího kostela; 25 – jílovitá navážka vzniklá po zboření kostela; 26 – opuková bouračka; 27 – navezená břidla; 28 – spálená opuka a uhlíky z požáru kostela; 29 – rostlý terén; 30 – ramenní kosti viditelné v profilu mladší hrobky; 31 – základy staršího kostela.

Obr. 5. Pražský hrad, kostel P. Marie. Půdorysný plán situace řezů, dochovaných reliktů zdív a sondy B1, usazeno do současného zaměření. Kontexty: 900 – základové zdivo mladší fáze stavby (kostela); 901 – zdivo tereziánských úprav; 904 – zdivo tumby; 905 – zdivo hrobky; 906 – základové zdivo SV nároží lodi starší fáze stavby (kaple); 907A – nadzemní zdivo apsidy/presbytáře starší fáze stavby (kaple). **Slabě zelený** obrys v hrobce – sarkofág s ostatky osazený v roce 2017. (S využitím fotogrammetrické dokumentace z roku 1995 a obr. 22 in BORKOVSKÝ 1953 zpracovala firma Geo-cz a F. Adámek, 2017.)

Z dalšího stratigrafického vývoje vyplývá, že pohřební kaple s tumbou a do ní vloženou hrobkou stála až do výstavby nového kostela v druhé polovině 11. století. Jak hrobka, tak tumba nebyly ničím zasypány a dá se předpokládat, že jejich obsah byl chráněn krycí deskou přes hrobku a jinou deskou přes tumbu. Kolem kaple se nadále pohřbívalo. O osudech hypotetického kostela v pohřebním areálu lze pouze spekulovat, domníváme se však, že je to ten, o němž se zmiňují nejstarší písemné prameny jako o kostelu Panny Marie. Jeho předpokládaná poloha již byla naznačena (M-K/H 2015, obr. 11 na s. 69).

Výstavba mladšího kostela

Velká změna v dějinách stavby označované tradičně jako kostel Panny Marie nastává po polovině 11. století, kdy je na místě pohřební kaple vybudován kostel (základové zdivo 900, nadzemní 903). Jedná se o zajímavou a důležitou stavbu, které bylo prozatím věnováno jen minimum prostoru. Proto nastíníme hlavní výpověď stratigrafie a směr úvah, jímž se ubíráme při snaze začlenit ji do kontextu raně románské architektury Pražského hradu. Předpokládáme, že v průběhu 10. a první poloviny 11. století, kdy na východní části hradčanského hřbetu byly vybudovány nové kostely s novými funkcemi, přestal onen hypotetický původní kostel Panny Marie vyhovovat a zanikl. Tradice pohřbívání však udržela paměť místa a k novému kostelu bylo přeneseno původní mariánské patrocinium.

Umístění nového kostela a postup jeho výstavby vypovídají o významu a tradici starší pohřební kaple. Podle našeho názoru odrážejí totiž zjevný respekt ke starší stavbě a pohřbívání kolem ní, který spatřujeme ve skutečnosti, že výstavba nového kostela neměla vliv na terén v bezprostředním okolí stavby. O minimálních změnách výškopisu svědčí zhruba stejná výška koruny základového zdiva apsidy pohřební kaple na její severní straně (řez B1/3; B1/4) a obvodového zdiva kostela na západní (řez E; obr. 8) a severní (řez C; obr. 8) straně. Stavba kostela respektovala pohřebiště i na úrovni půdorysu. V důsledku stavebních prací mohlo dojít k porušení starších hrobů. Některé z nich byly částečně uřaty už výstavbou kaple, jak ukázala situace odkrytá při revizním výzkumu v roce 2017. Během výzkumu Ivana Borkovského však byla v zánikovém horizontu tumby a hrobky evidována pouze jedna lidská lebka (BORKOVSKÝ 1953, 152) – při běžné stavební aktivitě lze očekávat mnohem větší pohyb okolního materiálu a v případě pohřebiště i lidských kostí.

a literárněvědné analýzy. Založení kostela Panny Marie na Pražském hradě knížetem Bořivojem na konci 9. století je již velmi dlouho považováno za nepochybnitelný fakt. Při bližším pohledu do písemných pramenů časově nejbližších této události se však ukazuje, že se nejedná o texty místně specifické, že vycházejí z Archeonovy řezenské legendy a ani jméno fundátora v nich nefiguruje jednoznačně (IBIDEM).

Obr. 6. Pražský hrad, kostel P. Marie. Fotografie situace v místě řezu V–V – řez interiérem kostela ve směru S–J (cf. obr. 4). 1 – tumba; 2 – maltová podlaha tumbky; 3 – hrobka; 4 – souvrství zásypu tumbky a hrobky; 5 – podlahová konstrukce kostela. Pohled od východu (© APH KPR, Sběrka fotografií Stavební správy PH, inv. č. 694, D6517; A. Paul, 1950).

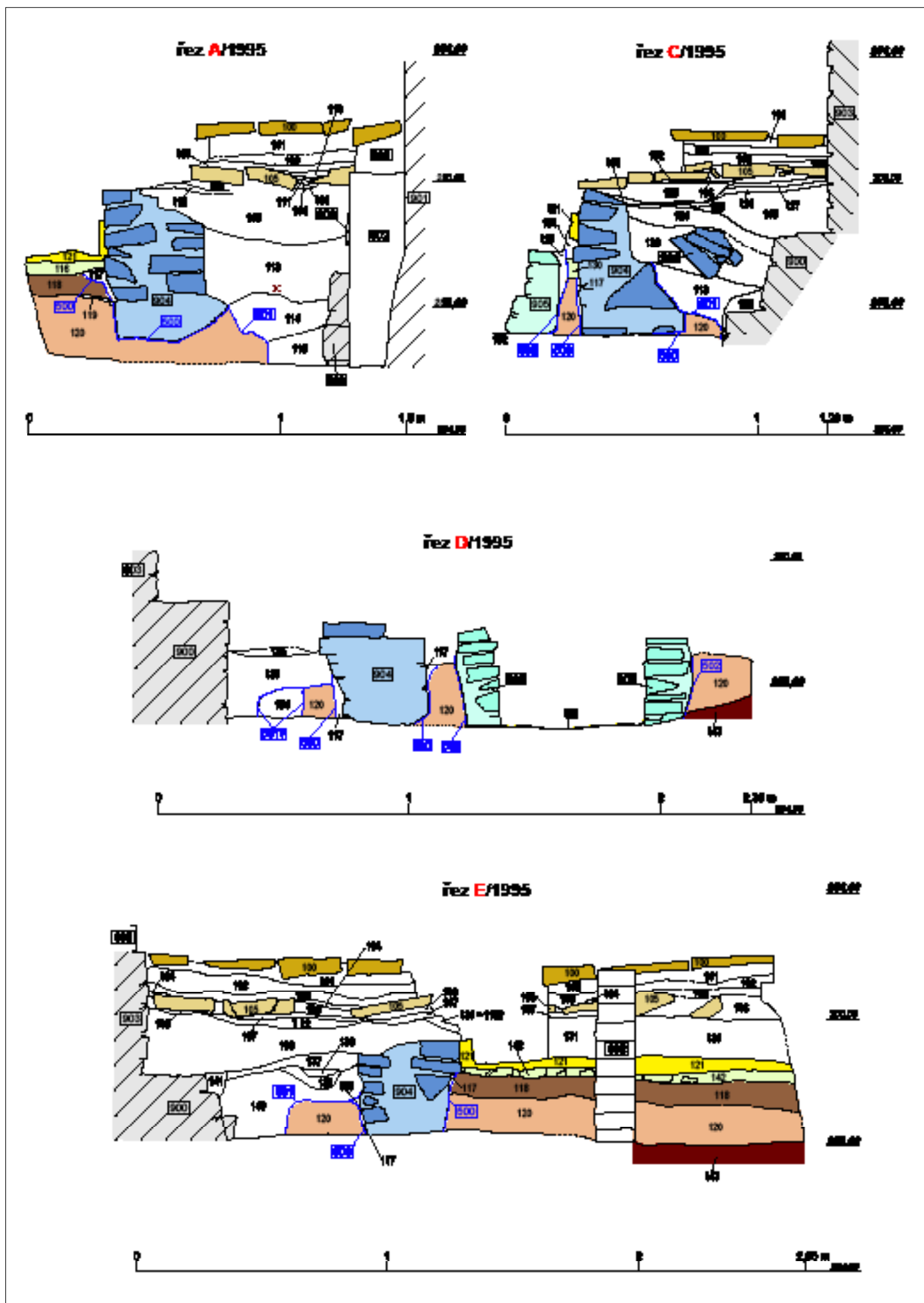

Obr. 7. Pražský hrad, kostel P. Marie. Pohled na vnitřní líc severní stěny hrobky (© APH KPR, Sběrka fotografií Stavební správy PH, inv. č. 694, D6532; A. Paul, 1950).

Dalším důkazem respektu k původní pohřební památce je postup prací v interiéru, který lze rekonstruovat na základě revize dokumentovaných profilů získaných jak při výzkumu Ivana Borkovského, tak při revizi v 90. letech (řezy A, C, E/95, obr. 8). Stopy nosné konstrukce kaple a její interiérové úpravy, pokud můžeme soudit z Borkovského dokumentace, prakticky všechny zanikly při výkopu pro základové zdivo nové stavby, na svém místě zůstalo jen severozápadní nároží lodi a fragment severního zdiva apsidy. Hloubení výkopu pro základ kostela (výkop 501) probíhalo od úrovně povrchu terénu vně tumbky, tj. přibližně od rozhraní základové a nadzemní části jejího zdiva (kóta cca 255, 15).⁴ Po obvodu (doloženo podél západní a severní zdi) tumbky zůstal volný prostor tak, aby při hloubení základů bylo její zdivo narušováno jen v nutných případech, jak se ukazuje na řezu C (obr. 8). Zde základový vkop pro severní stěnu, jejíž pozice byla určena starším zdivem (a je otázkou, zda k němu lze přičíst ústupek v základu identifikovaný Ivanem Borkovským), narušil severní stěnu tumbky. Tento volný prostor, včetně nevyplněného vkopu, byl po zbudování základů (zdivo 900) až do výše koruny základů na kótě 255,3 (řezy E, C) – 255,4 (řez A) postupně zasypán (řez A: vr. 113–115; řez C: vr. 113; řez D: vr. 133; řez E: vr. 140). Revizní výzkum nepotvrdil názor Ivana Borkovského na zánik tumbky. Ten se domníval, že střecha tumbky a částečně i její zdiva byly strženy v době stavby hrobky a hrobka měla být vyplněna naplaveninami v důsledku chátrání kostela (BORKOVSKÝ 1953, 165; obr. 4: řez V–V). Toto tvrzení ovšem nemá oporu ve stratigrafii a není možné ani akceptovat interpretaci původu vrstev, které vyplnily hrobku a tumbu, neboť nemají fluvio-deluviální původ. Až po vybudování obvodových zdí kostela byla stržena horní část zdiva tumbky po konstrukční úroveň nové podlahy (řezy A, C) nebo i více (řez E). Tento materiál byl zřejmě použit k navýšení terénu (vr. 108) pro nově koncipovanou podlahu (vr. 105).

Lze uvažovat, že v průběhu stavebních a demoličních prací byl interiér tumbky chráněn provizorní krycí stavbou. Argumentem pro tento předpoklad, jehož platnost nelze doložit, je úplná absence stavební sutě v tumbě i v hrobce a stratigrafický vztah zásypu tumbky s hrobkou a výplně základové rýhy nového kostela (BORKOVSKÝ 1953, 165, řezy A, C, D; FROLÍK ET AL. 2000, 25). Po ukončení stavebních prací byly podzemní část tumbky a hrobka zasypány převážně hlinitým materiálem a překryty podlahou nového kostela. Před zasypáním hrobky a pozůstatků tumbky byly sice odstraněny krycí desky, ale obsah hrobky zůstal podle všeho netknutý. Kromě snahy o „šetřný“ způsob zasypání pozůstatků tumbky a hrobky mohly tento krok vyvolat i statické důvody – kromě nevhodné dutiny pod budoucí podlahou kostela i špatný stav konstrukce hrobky (deformace pláště je viditelná na dokumentaci výzkumu z roku 1950). První vrstvu zásypu představuje

4 Rozhraní na vnější stěně tumbky kolísá: 255,05 (řez A); 255,11 (řez C); 255,13 (řez D). Minimálně 255,18 v době stavby je jednoznačně dáno povrchem vrstvy 120 (řez E).

Obr. 8. Pražský hrad, kostel P. Marie. Řezy A, C, D, E; rok 1995. Kontexty: 100, 105 – dlažby kostela (100 a 105 mohou být součástí jedné podlahové konstrukce, nebyla možnost nově prozkoumat); 116, 130, 142 – prachovo-jílová hlína místy zpevněná opukovými kameny, podkladová vrstva dna tumb; 118, 120 – vrstvy vzniklé redeponováním půdního pokryvu; 121 – maltová úprava dna a vnitřní stěny tumb; 143 – geologické podloží, deluviální sedimenty; 501 – výkop pro základ kostela; 900 – základové zdivo mladší fáze stavby (kostela); 901 – zdivo tereziánských úprav; 903 – nadzemní zdivo mladší fáze stavby (kostela); 904 – zdivo tumb; 905 – zdivo (mladší) hrobky (podle terénní dokumentace z roku 1995 překreslil F. Adánek, 2017; výškový systém Bpv).

„hrubá⁵ vrstva relativně čisté žluté hlinité zeminy“ (BORKOVSKÝ 1953, 165; řez V–V: vr. 8), která se objevuje i jako pojivo při položení dlažby nového kostela. Původ tohoto materiálu není jasný a jeho klasifikace Ivanem Borkovským je diskutabilní.

Na tomto místě nezbyvá než shrnout otázky, které si musíme položit, abychom mohli mladší stavební fázi porozumět a zařadit ji do širšího kontextu. Je třeba vysvětlit tak maximálně šetrný postup při výstavbě nového kostela, který se ve druhé polovině 11. století dostal do excentrické polohy mimo hlavní areál. V té době bylo urbanistické jádro Pražského hradu už zformováno a po roce 1060, respektive 1068, zde rozvíjela svůj stavební program pražská kapitula. Pokládáme za pravděpodobné, že za vybudováním nového kostela a jeho zařazením do liturgického programu kapituly stála paměť místa – ať se už jednalo o povědomí o první církevní stavbě v Praze, o zakladateli kostela nebo misii, či dokonce o příbězích spojených se životem sv. Václava nebo významného jedince pohřbeného v mladší hrobce. Dávná historie a tradice se tak staly součástí života kapituly. Pokud budeme tuto stavbu vnímat v širším kontextu pražské kapituly, pak se však nutně musíme ptát, zda a jak souvisí zánik tohoto kostela s výstavbou románského kostela na III. nádvoří, dosud známého jako kostel sv. Bartoloměje, který však byl v minulosti na základě rekonstrukce liturgické topografie Pražského hradu opakovaně interpretován jako kostel Panny Marie (např. MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ/EBEN 1999, 236–237). Tato otázka i kostel na III. nádvoří si zaslouží samostatnou kapitolu.

Archivní dokumentace a její využití pro Archeologický atlas Pražského hradu

Podrobné studium pohřební kaple a kostela Panny Marie bylo vyvoláno revizí archeologických pramenů v rámci prací na Archeologickém atlasu Pražského hradu (dále AAPH).⁶ Při těchto revizích postupujeme jednotně a systematicky. Nejprve jsou v terénu znovu zdokumentované relikt, které po archeologických výzkumech a stavebních rekonstrukcích zůstaly dostupné. Z nových zaměření vznikne aktuální výškopisný a polohopisný plán a model dochovaných situací. Pak přikročíme k revizi primární dokumentace, tedy dokumentace vzniklé při realizaci výzkumu. Ta má několik postupných kroků. Jedním z prvních je vyhledání nivelačního deníku nebo shromáždění nivelační dokumentace a zjištění výškového systému, v němž byla dokumentace toho kterého výzkumu prováděna. Na Hradě se jedná o systémy Jadran a Balt po vyrovnaní (Bpv).⁷ Pro kapli Panny Marie pracujeme s dokumentací z několika výzkumných sezon. V roce 1950 pořídil I. Borkovský sérii řezů značenou římskými číslicemi, mezi nimi námi citované řezy III–III a V–V. V roce 1995 jsme při revizi zaměřili řezy značené písmeny A, C až H, v mikrosondě B1 byly pořizeny řezy B1/1 a 2. V roce 2017 došlo k nové dokumentaci shodných stěn, přibýlo uvedení letopočtu B1/1/2017 a přibýly řezy B1/3 a 4 (obr. 5).

V praxi se potvrdilo, že je nevýhodné až nemožné pracovat s dokumentací publikovanou tiskem (tedy s obrázky v odborných publikacích), protože od 80. let až do období po roce 2000 archeologové postupně rezignovali na spolupráci profesionálních geodetů a pracovali pomocí nůžek, papíru a kopírovacího stroje. Když se chyba takto vzniklá sečte s nerozlišením výškových systémů a s tehdejšími způsoby tvorby publikací (Castrum Pragense 2 a 3 bylo graficky zpracováno v programu Word), dostáváme se k celkové chybě i více než 50 cm, což je pro možnost posouzení prostorových vztahů zcela nepřijatelné.⁸ V lepší situaci jsme v případě práce architektů, kteří pracovali na výzkumu katedrály, nebo výzkumů před rokem 1990, na nichž působili profesionální geodeti.

5 Hrubá zde ve smyslu silná.

6 Projekt Archeologického atlasu Pražského hradu vznikl z potřeby systematického zpřístupnění archeologických výzkumů vedených od 19. století v areálu Hradu a Hradčan. Jeho cílem je zefektivnit archeologickou památkovou péči a přehlednou formou předložit odborné i širší veřejnosti nezkrácená data. Byl vypracován jednotný postup zpracování terénních výzkumů tak, aby navzdory jejich velmi různé kvalitě z nich bylo vytěženo maximum informací. Výstupy jsou pak prezentovány v tištěných výstupech a pomocí mapových děl (MAŘÍKOVÁ/HERICHOVÁ 2009) nebo pro snadnou přístupnost na internetu <www.prazsky-hrad.cz>.

7 Při zpracovávání historické plánové dokumentace na Pražském hradě byl zjištěn přesný přepočít mezi Jaderským systémem a Baltem po vyrovnaní pro tuto lokalitu. U vstupu do Pražského hradu na Hradčanském náměstí činí rozdíl 402 mm, stejně jako na IV. nádvoří, II. nádvoří, III. nádvoří a Jiřském náměstí. U Černé věže Na Opyši je rozdíl 403 mm. Přechod z Jadranu na Bpv proběhl na Hradě v letech 2000/2001.

8 Příkladem budiž profil FROLÍK ET AL. 2000, obr. 2/20, převzatý do FROLÍK 2017, obr. 45, kdy je možné chybu nalézt pouhým okem. V první publikaci měřítko, které reprezentuje 1 metr, měří na obrázku 10,5 cm, mezi značkami výškopisu kót 255,00 a 256,00 (tedy je to také 1 m) je však interval 8 cm. V druhé publikaci je měřítko reprezentující 1 m dlouhé 6 cm, kdežto interval mezi kótami je 4,5 cm. Profily byly původně dokumentovány v měřítku 1:10, 1 cm zobrazuje skutečných 10 cm. Znamená to, že obrázek byl před vložení do tiskového zrcadla ve formátu Word upravován na kopírovacím stroji, jeho výpověď je z metrického hlediska zcela nulová a nelze s ním pracovat. Platí to pro všechny profily převzaté z CP3.

Následný archivní výzkum shromáždí veškerou dochovanou dokumentaci. Základem jsou fondy uložené v archivu Archeologického ústavu v Praze a pracoviště Pražský hrad, kde jsou dostupné všechny výzkumné dokumentace od roku 1925, nálezové zprávy a starší fotogrammetrie. Další významné fondy jsou uloženy například v Archivu Pražského hradu Kanceláře prezidenta republiky. Poté je veškerá půdorysná a výškopisná dokumentace vektorizována a usazena do nových zaměření v systému S-JTSK (Systém jednotné trigonometrické sítě katastrální). Následuje rekonstrukce nálezových situací, modelace poznatelných reliktních jednotlivých staveb a usazení celého modelu na rekonstruovaný georeliéf. Jednotlivé nálezové situace jsou tak pevně určeny v prostoru jak z hlediska polohy, tak výšky. Tímto vznikne mapové dílo a zároveň základ jak pro analýzu prostorových vztahů jednotlivých reliktních, tak pro tvorbu hmotových rekonstrukcí zkoumaných staveb.⁹ Při výzkumu architektury je třeba zohledňovat, že jednotlivé prvky – výkopy pro základové zdivo, základová a nadzemní zdiva či podlahy – jsou objekty víceméně pravidelného geometrického tvaru a v mnoha ohledech podléhají základním pravidlům, která formuluje například geometrie nebo statika. Zvláště při absenci spolehlivé dokumentace stratigrafie¹⁰ nám modelace jednotlivých nálezových situací, a z nich vyplývajících možností hmotových rekonstrukcí jednotlivých stavebních fází, pomáhá při chápání jak pozice dané stavby na lokalitě, tak jejího stavebního vývoje.

Na základě dat získaných revizemi se pak snažíme s archeologickým pramenem zacházet tak, jako historici zacházejí s prameny písemnými. Znamená to, že analyzujeme každý detail, který se pak snažíme zasadit do užšího i širšího kontextu, a to jak v prostoru, tak v čase. V případě Pražského hradu se snažíme o rekonstrukci jednotlivých stavebních etap (a tím i historických dějů), na písemných pramenech a historických konstrukcích nezávislou, s cílem identifikovat postup a rozvoj osídlení, rozhodující urbanizační jádra, formování jednotlivých areálů a jejich hierarchii a z toho vyplývající výpověď pro historickou interpretaci.

Ještě jednou k první stavební fázi

Díky novým zjištěním k tématu kaple pokládáme za nutné reagovat na právě vydanou monografii, v níž je posuzováno pohřebiště u kostela Panny Marie (FROLÍK 2017). Výsledky, k nimž jsme při práci na AAPH dospěli, jsou s touto poslední publikací týkající se kostela Panny Marie v příkrém rozporu.

Předpokládaly jsme, že text Revize první stavební fáze kostela Panny Marie (M-K/H 2015) vyvolá diskusi. Zároveň jsme však považovaly za jisté, že revidování terénní dokumentace, její vektorizace, usazení v systému S-JTSK a přepočítání na výškopisný systém Bpv bude pro všechny pochopitelné a další diskuse se bude ubírat cestou uchopení významu stavby, která nese všechny znaky stavby primárně funerální. Možnou interpretaci jsme jen naznačily a těšily se na podněty a konstruktivní rozpravu. Reakce ve smyslu, že něco takového v Čechách není možné, protože v té době bylo u nás křesťanství či stavitelství na nízké úrovni, pomíjíme, neboť výpověď edice terénního pramene je jasná a nezbývá než se s ní vyrovnat. Překvapením byla však reakce v práci Jana Frolíka (FROLÍK 2015; 2017), který se vydal cestou popření naší revize opětovnou kompletací základní dokumentace a jejím novým vyhodnocením vlastními metodami. Dospěl jejich prostřednictvím k závěru, že první stavební etapa kostela Panny Marie neexistovala, a setrval v přesvědčení, že tumba byla zapuštěna do terénu. Dovolíme si ještě jednou se k první stavební fázi vrátit a korelovat naše výsledky s jeho závěry. Oproti vědomostem, z nichž jsme vycházely v roce 2015, jsme navíc mohly ověřit situaci z vnější strany sporného severovýchodního nároží, neboť se nám v letošním roce podařilo provést i drobný revizní výzkum v rámci úprav terénu pro další památkovou prezentaci. Přibyla tak nová jednoznačná data k otázce pohřbívání před výstavbou kaple a k otázce ztotožnění sporného fragmentu lidské kosti pod severovýchodním nárožím lodi s konkrétním hrobem.

Je třeba se však vrátit i k historii interpretace tumb, respektive historii otázky, o jaký typ konstrukce se v případě první stavební fáze stavby jedná. Ivan Borkovský si byl plně vědom, že se jedná o nadzemní objekt, a při stavu tehdejšího bádání se ocitl v interpretační nouzi způsobené faktem, že stavba měla být kostelem (založeným knížetem Bořivojem), a tedy nadzemní

9 Tento systém je budován od roku 2005, je využíván všemi pracovníky pracoviště Pražský hrad. Pouze v pracích Jana Frolíka (aktuálně FROLÍK 2017) je využíván jen částečně, a to pro polohopis.

10 Mezery v dokumentaci jsou při revizi starších výzkumů naprosto běžné. Výzkumy vedené architekty popisují vrstev nemají vůbec, výzkumy vedené archeology mají popisy značně subjektivní a závislé na zkušenosti archeologa a na jeho odolnosti vůči předběžným interpretacím. Navzdory velkým snahám po objektivizaci zůstávají tyto popisy nespolehlivé. Pokud není možné charakter vrstev ověřit znovu v terénu, což je jeden z důvodů otevírání revizních výzkumů, nezbývá než se držet především rámce daného architekturu.

konstrukce v jeho interiéru se jevila jako nepochopitelný prvek. Vyřešil tento rozpor navržením patra kostela s tím, že přízemí s tumbou by sloužilo jako pohřební kaple a v patře nad ním by byl bohoslužebný prostor (BORKOVSKÝ 1953, 161). Stejný problém vedl Anežku Merhautovou k interpretaci tumbky jako samostatné konstrukce (MERHAUTOVÁ 1983). Předpoklad, že se jedná o stavbu připisovanou knížeti Bořivojovi, a tudíž se musí jednat o prostor určený k liturgii, rozhodujícím způsobem ovlivnil i výsledky revize z roku 1995. V podstatě jsme dali přednost dikci interpretace písemných pramenů a náleзовou situaci špatně vyhodnotili (FROLÍK ET AL. 2000, 92–93). Přesto jsme v poznání reliktní náležejících k první stavební fázi, i díky mezioborové spolupráci, velmi pokročili a přehodnotili některé Borkovského závěry (FROLÍK ET AL. 2000, 92). Někteří z nás však cítili pochybnost ohledně našeho tehdejšího postupu. V rámci práce na AAPH se autorky k této problematice vrátily a i díky novým dokumentačním možnostem nabídly jak odborné obci, tak veřejnosti nově a moderně zpracovaný model náleзовé situace (M-K/H 2015).

Přikročíme-li tedy k porovnání výsledků naší revize v rámci AAPH a revize Jana Frolíka, musíme problematiku rozdělit do několika okruhů. Obě práce vycházejí ze stejných dat, mají k dispozici dokumentaci Ivana Borkovského, jeho publikace, dokumentaci revizního výzkumu z roku 1995 a její publikaci (FROLÍK ET AL. 2000, 17–96). Přesto dospěly k diametrálně odlišným závěrům. K ověření obou stanovisek použijeme postup revize odpovídající AAPH, kde je základem důkladná práce s archivní dokumentací a nové zaměření stavby, práce s výškopisem a polohopisem. Pak je třeba se vrátit k popisům vrstev, možnosti jejich výpovědi a poté je třeba provést korelaci s námi provedeným revizním výzkumem v roce 2017. Teprve následně bude možné se vyjádřit k nejdůležitějším prvkům – tedy otázkám identifikace částí náležejících k první stavební fázi, existence staršího pohřebiště, pohybu úrovně terénu v okolí kostela a otázky rekonstrukce podoby tumbky.

Výškopis a polohopis v prostoru kostela Panny Marie

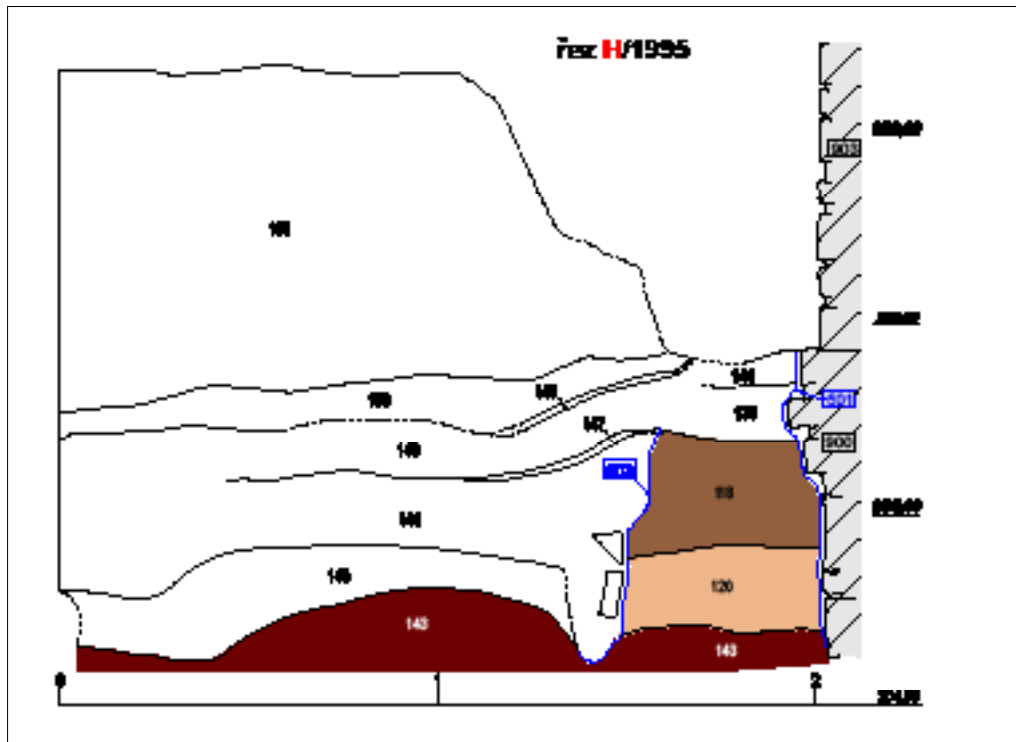
Jak bylo výše vysvětleno, pro potřeby AAPH jsou všechny výškopisné údaje přepočítány na systém Bpv, tak byly i publikovány v naší minulé práci (M-K/H 2015). Výškové údaje v publikaci FROLÍK ET AL. 2000 jsou v systému Jadran, což však není výslovně uvedeno, a navíc vykazují četné nepřesnosti a chyby. Část chyb vznikla přiřazením spočítané výšky nesprávnému bodu v originální kresbě řezu. Další deformace způsobily úpravy rastrových obrázků do tiskové podoby, zejména dodatečné nasazování grafického měřítka délek bez kontroly proporcionality. Ve výsledku lze bez větších výhrad přijmout pouze publikované řezy B a G (FROLÍK ET AL. 2000, obr. 2/14, 2/19), s ostatními nelze pracovat. Záměr dokumentovat řezy v měřítku 1:10, právě z důvodu podrobného a přesného zachycení situace, tedy nebyl zúročen.

Revizí a systematickým zpracováním prochází i plánová dokumentace, která jak je vidět ve druhém svazku publikace Jana Frolíka (FROLÍK 2017), je velmi různorodé kvality a s různou výpovědí. Není možné, jak činí autor, vyvozovat z izolovaných plánů jednotlivosti, ale je nutné předem všechny plány vektorizovat, usadit do S-JTSK, vzájemně je porovnat a pak posoudit jejich výpovědní hodnotu. Polohopisné zpracování bylo geodety pod vedením autora projektu nově provedeno jen u pohřebiště. Bohužel, a přes četné výzvy, však neproběhlo výškopisné zpracování a výškové usazení ke konstrukci kostela, které má četná úskalí.¹¹

Současná revize postupovala od aktuálního zaměření památky, jejím základem byly přístupné relikty konstrukce kostela (zdiva 900, 903: část západní a severní obvodové zdi, severní polovina apsidy; torzo nejmladší dlažby z opukových desek vr. 100). K tomuto výchozímu jádru byla připojena data získaná z revize sondy B1 a B2 v r. 2017. Výsledkem zaměření z roku 1995 je kromě půdorysné situace, do které byly promítnuty dokumentované řezy, také fotogrammetrický půdorys a série pohledů.¹² Výškopis z roku 1995 je v systému Jadran a v tomto systému je dokumentace také publikovaná (FROLÍK ET AL. 2000; FROLÍK 2016; 2017). Porovnáním výškových údajů současného zaměření (2017) s hodnotami získanými v roce 1995 (sonda B1 u východní zdi kostela a sonda u západní zdi kostela) byla zjištěna odchylka 4–5 cm. Provázání s dokumentací z 50. let a z roku 1930 bylo provedeno vektorizací a georeferencováním archivních půdorysných plánů, mezi nimiž kromě samostatně zkonstruovaného půdorysu kostela máme k dispozici celkový plán ve více verzích, který zachycuje také některé z hrobů a relikty dalších odkrytých objektů v bezprostředním okolí (příkop, komunikace, dláždění, novověké a mladší konstrukce). Celkový plán obsahuje i údaje o nadmořských výškách (nejspíše v systému Jadran).

11 U starší archivní dokumentace jsme odkázáni pouze na deklarované údaje, u půdorysných plánů na měřítka, výškový systém obvykle uveden není. Systém Jadran přežíval v Praze až do roku 2000, automaticky se tedy předpokládá, že všechna data (váhorysy a úrovně podlah) jsou zapsána v tomto systému.

12 Evidovány v archivu Archeologického ústavu AV ČR, Praha pod sign. PY000993001 a PY000993002.

Obr. 9. Pražský hrad, kostel P. Marie. Řez H, rok 1995. Kontexty: **120, 118** – kulturní vrstvy vzniklé redeponováním půdního pokryvu; **143** – geologické podloží, deluviální sedimenty; **900** (základové) a **903** nadzemní zdivo mladšího kostela; **501** – výkop pro základ kostela; **503** – stěna hrobu na kraji hřbitovním horizontu (podle terénní dokumentace z roku 1995 překreslil F. Adámek, 2017; výškový systém Bpv).

Revize popisů a interpretace stratigraficky nejstarších vrstev

Pro rekonstrukci vývoje prostoru je určující skladba terénů v kontextu s dochovanými relikty stavebních konstrukcí. Zcela zásadní je identifikace rozhodujících rozhraní, jako jsou pochozí úrovně.¹³ Při determinaci historických úrovní povrchu terénu a rekonstrukci morfologie jsme odkázáni z velké většiny pouze na analýzu archivní dokumentace – především sestrojené profily a fotografie odkrytých situací. Řezy, které ke kapli Panny Marie máme k dispozici, jsou zčásti rekonstruované, pouze krátké úseky byly při revizi v roce 1995 kresebně dokumentovány.¹⁴ Přestože revizní výzkumy nabízejí možnost verifikace některých situací odkrytých v 50. letech 20. století, analýza sedimentů a jejich správná interpretace je na proschlých, degradovaných profilech stále velice obtížná. Jak ukázala praxe, neplatí pravidlo, že moderní dokumentace dokáže vždy přesně zachytit a věrohodněji interpretovat autentickou situaci, zvláště v případech, kdy nevznikala bezprostředně po odkryvu. Při zpracování záznamů o již zaniklých situacích je evidentní, že výsledek revize je závislý především na metodě práce s původními prameny. Zvláště v případech nedostatečně provedené dokumentace může nejednoznačné vyhodnocení terénní situace otevírat prostor pro manipulaci se získanými prameny. Poslední analýza uloženin z prostoru kostela P. Marie, rekonstrukce jejich stratigrafie a především interpretace (FROLÍK 2017) je příkladem nesystematického přístupu k pramenům, jehož výsledkem je nesourodý soubor dezinformací a vývodů. Jedním z cílů tohoto příspěvku je snaha o objektivní klasifikaci souboru použitých pramenů. Vychází z prezentace pramenů v původní podobě a popisu metod jejich zpracování. V interpretacích je vždy jasně oddělen původní zdroj od rekonstrukce, ale místo zde má i čestně přiznaná rezignace na formulování závěrů v případech, kde to povaha a kvalita pramenů neumožňuje.

Prvním krokem je determinace chronologicky signifikantních vrstev a stratigrafických celků, v rámci možností jejich správné pojmenování a genetické zařazení a jejich prostorová identifikace, zejména výškové usazení. Přestože základní charakteristika souvrství uloženin předcházejícího prvním stavebním konstrukcím v prostoru S části Z křídla již byla provedena (M-K/H 2015), revizní ověření stavu v sondě B1 v roce 2017, doplnění poznatků a především jejich konfrontace s poslední analýzou nálezové situace (FROLÍK 2016; 2017) si vyžádala rozbor nový. Jako základ pro pojmenování a stratifikaci uloženin bylo převzato značení z roku 1995.

¹³ Dnešní povrch terénu nepatrně stoupá od II. nádvoří východně apsidy kostela průjezdem v západním křídle na IV. nádvoří v rozmezí 257,20–257,30/Bpv.

¹⁴ Borkovského řez V–V (obr. 4): terény v interiéru a tumba s hrobkou vycházejí z dokumentace stěny výkopu, oproti tomu je struktura severní zdi kostela, kromě výšky kvádrů v plášti, fikcí. Podélný řez III–III (obr. 3) a průběh základové spáry zdív jsou znázorněny schematicky.

Zdá se, že napříč všemi výzkumnými kampaněmi je zcela jednoznačná identifikace povrchu intaktního geologického podloží. Žlutohnědá prachovo-jílová hlína s podílem až 80 % úlomků kamenů (záznam z terénní dokumentace) byla v roce 1995 označena jako kontext 143, zachycena je na řezech D, E, F, H a B1/1 (obr. 8, 9, 10). Především některé vlastnosti sedimentu jako tuhá konzistence a obtížná rozpojitelnost ho umožnily oddělit od nadložních (kulturních) vrstev. Kontext 143 lze ztotožnit s „rostlým (jílovitým) terénem“ Ivana BORKOVSKÉHO (1953, obr. 20: řez V–V, vrstva 29; obr. 19: řez III–III, vrstva 26), v sondě B1 lokálně specifikovaným jako „rostlý hnědý jíl“ (IBIDEM, 141). Nadmořská výška povrchu kontextu 143 odečtená na řezech z roku 1995 se pohybuje v rozmezí 254,60–255,02 m n. m. (Bpv) s tendencí stoupání od SZ k JV. Průběh povrchu podloží ve vztahu ke konstrukcím zaznamenávají starší záznamy (IBIDEM, řezy I–I až V–V) víceméně ve shodě s moderními výzkumy, pod základy staveb je morfologie rekonstruovaná. Rozdíl mezi výškovým měřením provedeným v kampaních 1950–1952 a 1995 dosahuje jednotek centimetrů.

Nový průzkum terénů v exteriéru kostela umožnilo odkrytí sondy B1 v roce 2017 (řezy B1/1–4, obr. 10). Geologické podloží zastoupené kontextem 143 zde bylo popsáno jako sediment různých odstínů hnědé barvy tvořený převážně prachovou složkou s příměsí jílu a písku a četných neopracovaných úlomků hornin (písčité droby, křemence). V rámci kontextu byla ještě vyčleněna povrchová vrstva 143a mocná 0,1 m s nižším obsahem kamenů. Souhrnně lze uloženiny tvořící intaktní geologické podloží označit za zvětraliny hornin letenského souvrství (spodní paleozoikum), které budují skalní podklad hradčanského hřbetu.¹⁵ Za předpokladu, že prodělaly gravitační transport, je lze geneticky řadit ke svahovým sedimentům. Jejich přítomnost zjistily geologické vrty (BAŠTOVÁ 1950). V kvartérním souvrství byly v několika úrovních zachyceny také polohy eolických prachových sedimentů. Prachová složka kontextu 143 může mít původ právě v eolických spraších a sprašových hlínách. Sedimenty tvořící geologické podloží v prostoru S části Z křídla můžeme tedy charakterizovat jako eolicko-deluviální komplex s faciálními rozdíly ve vertikálním i laterálním směru (HERICHOVÁ 2015). „Skalní podloží“ či „(zvětralá) skála“ je nesprávný termín pro jejich označení (FROLÍK ET AL. 2000, 20, 47; FROLÍK 2017, 162).¹⁶

Podle náleзовých okolností víme, že uloženina 143 byla v minulosti vyhodnocena jako dostatečně únosná pro založení stavebních konstrukcí kostela, jeho základy se do ní zahlubují na výšku několika desítek centimetrů.¹⁷ Zapuštěn je do ní i relikt kaple (obr. 10). Na povrch zvětraliny vr. 143 je spuštěno i dno hrobky (obr. 8).¹⁸ Je zřejmé, že řezy a pohledy publikované v autorské práci I. BORKOVSKÉHO (1953) nezobrazují bázi základů vždy spolehlivě.¹⁹

Mladší vývoj stratigrafie již tak jednoznačný není, rozdílně byly v rámci dvou etap výzkumu vymezeny uložené vrstvy a rozdílně byla interpretována i jejich geneze. Jak vyplývá z původní dokumentace, uloženina překrývající kontext 143 se odlišovala od podloží barvou i konzistencí. Ve starších záznamech je označena jako „černý humus“ (řez V–V: vr. 16), jinde „černá navážka (humus)“ (řez III–III: vr. 4, 6, 9, 12; obr. 3), do kterých „byly stavěny základy kostela i hrobek“. Z porovnání situace zachycené na řezech V–V/1950 (obr. 4) a C/95 (obr. 8) vyplývá, že Borkovského „černý humus“ slučuje kontexty 120 a 118, vymezené revizí v roce 1995, kdy dvojice vrstev byla charakterizována jako šedohnědá jílová hlína s příměsí 5–10 % úlomků břidlice, přičemž spodní vrstva 120 se odlišovala tmavší barvou a vyšším obsahem kamenů. Obě uloženiny obsahovaly drobné fragmenty zuhelnatělého dřeva. Sekvence dochovaná v maximální mocnosti

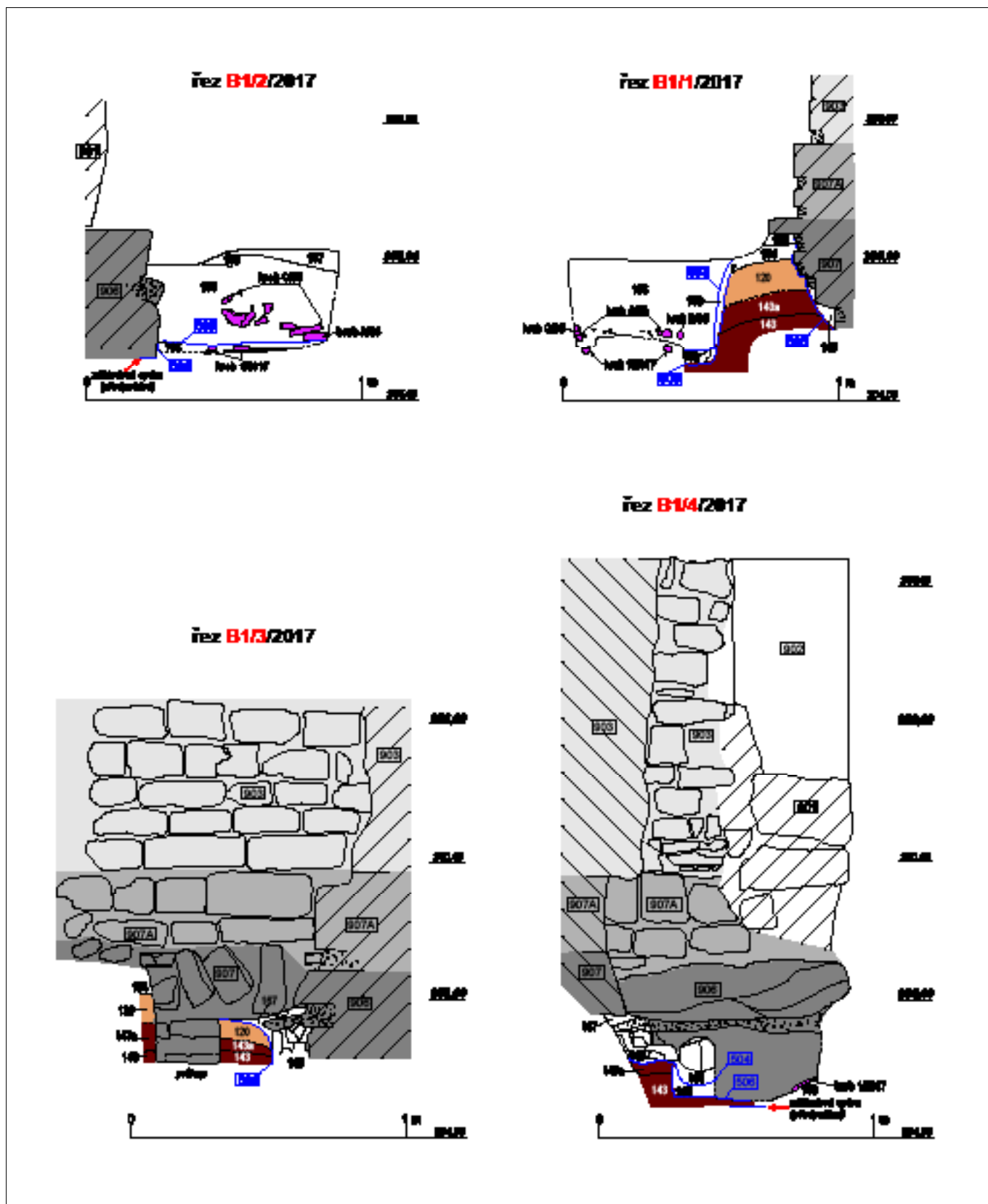
15 Letenské souvrství (ordovik) je tvořeno vrstvami písčitých drob a křemenců střídanými polohami jílových/prachových břidlic. Jako celek je souvrství velmi odolné zvětřávání a morfologicky se v krajině výrazně uplatňuje. Především polohy rezistentních křemenců a drob formovaly vrcholovou část hradčanského hřbetu. Úlomky ordovických hornin tvoří travlou součást zvětraliny i kulturních vrstev v celé ploše hřbetu. Svrchnokřídové horniny (opuka, pískovec) byly přirozenými procesy ve zvětralinách transportovány od Petřína nejdále na Hradčanské náměstí, na území hradu se vyskytují jako antropogenní příměs (stavební materiál).

16 Nesprávné označení, pokud chápeme pojmenování „zvětralá skála“ – tj. skalní podklad nebo podloží – ve smyslu hornina s patrnými projevy zvětřávání (na rozdíl od čerstvé horniny). Stavební a archeologické výkopy provedené v severní části západního křídla skalní podloží neodkryly. Povrch skalního podkladu zachytily pouze geologické vrty (BAŠTOVÁ 1950), a to v rozmezí 249,66–252,67/Bpv, povrch eluvia v intervalu 250,91–254,27/Bpv. Vrt S8 situovaný v blízkosti severní zdi kostela horniny skalního podloží ani v hloubce 248,10/Bpv nezastihl. Není též na místě užívat dané pojmenování jako nespecifické označení produktu zvětřávání pevných hornin, neboť tím jsou v podstatě všechny klastické sedimenty, včetně antropogenních.

17 Revidované kóty základové spáry v letech 1995 a 2017: západní zeď mladší fáze kostela – nejvýše 254,63 (řez H, obr. 9), starší apsida – nedosažena, níže než 254,70 (řez B1/1, obr. 10), SV nároží lodě – 254,5–254,6 (řez B1/2, B1/4, obr. 10).

18 Zdivo tumb (základová spára 254,85–254,90) bylo v místě řezu A založeno do vrstvy 120, na řezech C a D, kde bylo základové spáry také dosaženo, není podklad uveden. Lze předpokládat, že zdivo tumby místy spočívá na neupraveném povrchu vrstvy 143.

19 Nově prokázáno pro relikt starší apsidy v sondě B1 (cf. BORKOVSKÝ 1953 obr. 5, 6; oproti obr. 10).

Obr. 10. Pražský hrad, kostel P. Marie. Sonda B1, řezy 1, 2, 3, 4. Půdorysná situace viz obr. 5 a 12. Kontexty: 118, 120 – vrstvy vzniklé redeponováním půdního pokryvu; 143 – geologické podloží, deluviální sedimenty; 154 a 155 – prachovojílová hlína podobného charakteru jako vrstva 120, se zlomky malty; 166 – výplň hrobu 1/2017; 503 – obrys homogenního pohřebního horizontu (v sondě B1 s hroby A, B, C); 504 – obrys základového vkopu pro základové zdivo 906, vyplněný kontexty 168, 167 a několika kameny; 505 – obrys výkopu pro základové zdivo apsidy starší fáze; 506 – obrys hrobu 1/2017 vyplněného kontextem 166, horní vyústění (v místě otazníku) nebylo jednoznačné; 901 – zdivo tereziánských úprav; 903 – nadzemní zdivo mladší fáze stavby (kostela); 906 – základové zdivo SV nároží lodi starší fáze stavby (kaple); 907 – základové zdivo apsidy/presbytáře (pohřební) kaple; 907A – dva řádky nadzemního zdiva starší fáze apsidy (presbytář kaple), nadzemní zdivo starší fáze, společné apsidě i nároží lodi; oproti starší dokumentaci průkopem zjištěno pokračování do hloubky; kóta základové spáry na základě vpichů měřickou jehlou (podle terénní dokumentace z roku 1995 překreslil F. Adámek, doplněno a upraveno na základě revizního výzkumu v roce 2017).

0,5 m (řez H/95, obr. 9) byla v původní dokumentaci J. Frolíkem interpretována jako „zvětralé svahoviny se spraší přecházející směrem nahoru bez výrazného rozhraní v půdní horizont“ (FROLÍK ET AL. 2000, 32; FROLÍK 2017, 162). Neostrý přechod vrstev je zřejmě důvodem, proč byly I. Borkovským vymezeny jako jeden celek. I přes tuto vlastnost je rozhraní na profilech dokumentovaných v roce 1995 vždy přesně zaznamenáno. Není vyloučeno, že v některých případech opravdu nebylo možné povrch 120 striktně definovat a došlo k nechtěnému spojení obou kontextů, což se mohlo odrazit ve zkreslené hodnotě uváděné výšky povrchu kontextu 120 (např. ve východní části tumby, řez G/95). Povrch kontextu 120 dosahuje nivelet v rozmezí 254,92–255,21/Bpv a velmi zvolna stoupá od S k J.

Uloženina ekvivalentní kontextu 120 obnažená ve východní a jižní stěně sondy B1 byla v r. 2017 popsána jako tmavě hnědá prachová hlína s písčitou příměsí doprovázená oválenými úlomky rezavých a červených, silně zvětřených podložních hornin (křemence). Zřetelně vystupovaly v celém objemu vrstvy ojedinělé, rozptýlené fragmenty uhlíků. Na bázi se vyskytovaly pecičky okrové prachovo-jílové hlíny. Vůči podložní vrstvě 143a se vrstva 120 poměrně ostře ohraničovala. Vzhledem k náznaku vrstevnaté struktury nebyl kontext 120 označen za součást půdního profilu (ústní sdělení A. Žigové). V průběhu hloubení sondy B1 v roce 1950 I. BORKOVSKÝ (1953, 141) vyčlenil „tmavý rostlý jíl zbarvený do tmava kulturní vrstvou, která jej kryla“. Tato vrstva může odpovídat kontextu 120, což také připouští J. FROLÍK (2017, 47).

Uloženina 118 se dochovala ve velmi malé mocnosti 0,08–0,11 m v interiéru kostela uvnitř tumby a mezi její východní zdí a pasem vítězného oblouku (řezy A, E, F; obr. 8). V exteriéru byla identifikována na jediném místě při západní zdi kostela (řez H/95; obr. 9), kde její mocnost dosáhla maxima 0,3 metru. Povrch uloženiny byl zaznamenán v intervalu 255,13–255,31 m n. m. Šedohnědá jílovitá hlína s úlomky podložních hornin byla interpretována jako „půdní horizont“ (FROLÍK ET AL. 2000, 83; FROLÍK 2017, 162). Vzhledem k tomu, že obsahovala fragmenty uhlíků a v roce 1995 vydala i jeden zlomek keramiky, nesla přívlastek „jen slabě kontaminovaný, a tudíž zkulturněný“. Průzkum většího objemu „černého humusu“ (vrstva 16/1950) v letech 1950–1951 přinesl množství keramických nálezů, fragmentů malty, popř. vápna.²⁰ Vůči novějšímu stratigrafickému členění vrstev (na kontexty 120 a 118) nelze nálezy jednoznačně zařadit. Vzhledem k přítomnosti artefaktů se nyní zdá pro uložení opodstatněný Borkovského alternativně užívaný název „kulturní vrstva“ (BORKOVSKÝ 1953, 147, 160, 161). Inventář nálezů doprovázejících vrstvu v každém případě dokládá přítomnost (sídlištních?) aktivit v nejbližším okolí ještě před zbudováním stavebních konstrukcí, popř. před pohřbíváním. Povrch „černého humusu“, tj. vrstvy 118, tvořil stavební úroveň pro konstrukci tumby i kaple. Vztah zůstal zachován pouze pro tumbu (řezy A, E; obr. 8), v kontaktu se zdí starší apsidy již nebyla uložení zachycena. V sondě B1, těsně při koruně základu starší apsidy (907), překrývaly kontext 120 uložení 154 a 155 (řez B1/1; obr. 10) charakterizované v roce 1995 jako prachová jílová hlína s podílem 10–20 % úlomků podložních hornin a obsahující až 10 % objemu fragmentů malty. Geneticky byly obě polohy interpretovány jako „půdní horizont kontaminovaný při stavbě apsidy“ (terénní dokumentace), později dokonce označeny za ekvivalent vrstvy 118 (FROLÍK 2017, 162). V roce 2017 již kvůli vysokému stupni degradace nebylo možné uložení 154 a 155 prozkoumat. Nebylo už také možné se vyjádřit k myšlence jednotné geneze vrstev 120 a 118.

Geologický průzkum (BAŠTOVÁ 1950) přítomnost autochtonního půdního pokryvu neprokázal, nutné je však uvést, že byl prováděn ze snížené úrovně terénu (předkopané sondy). Kompletní stratigrafický záznam nebyl v žádné výzkumné etapě podroben půdní analýze. Existuje několik argumentů, které svědčí o tom, že vrstva 118 není půdním horizontem, jako jsou synsedimentární struktury, absence známek pedoturbace nebo např. přítomnost tenké vrstvy 119 vklíněné mezi uložení 120 a 118 u vkopu pro tumbu 904 (řez A; obr. 8). S velkou pravděpodobností se jedná o redeponovanou půdu formovanou antropogenní činností.²¹

Jsme si sice vědomy, že přesný obraz o původní podobě intaktního terénu v prostoru S části Z křídla Pražského hradu nezískáme, ale i s ohledem na možné vlivy přirozené či antropogenní eroze a degradace se rekonstrukcí průběhu povrchu kontextu 118 velice blížíme sestavení věrohodného modelu georeliéfu. Hlavní trendy morfologie pomáhá odhadnout spíše průběh rozhraní podložních vrstev (povrch kontextů 143 a 120), zatímco absolutní výšku s poměrně velkou přesností definují teprve přítomné první konstrukce.

20 Inventární kniha nálezů – č. sáčků 13202, 13204, 13242, 13245.

21 Byť si uvědomujeme, že půda jako produkt spolupůsobení atmo-, hydro-, bio- a antroposféry na geologický substrát je definována souborem parametrů stanovených na základě laboratorních analýz, a proto bychom měli pojmenování *půda*, *půdní typ* či *horizont* užívat jen v případech, kdy se terminologie může opřít o profesionální pedologický rozbor.

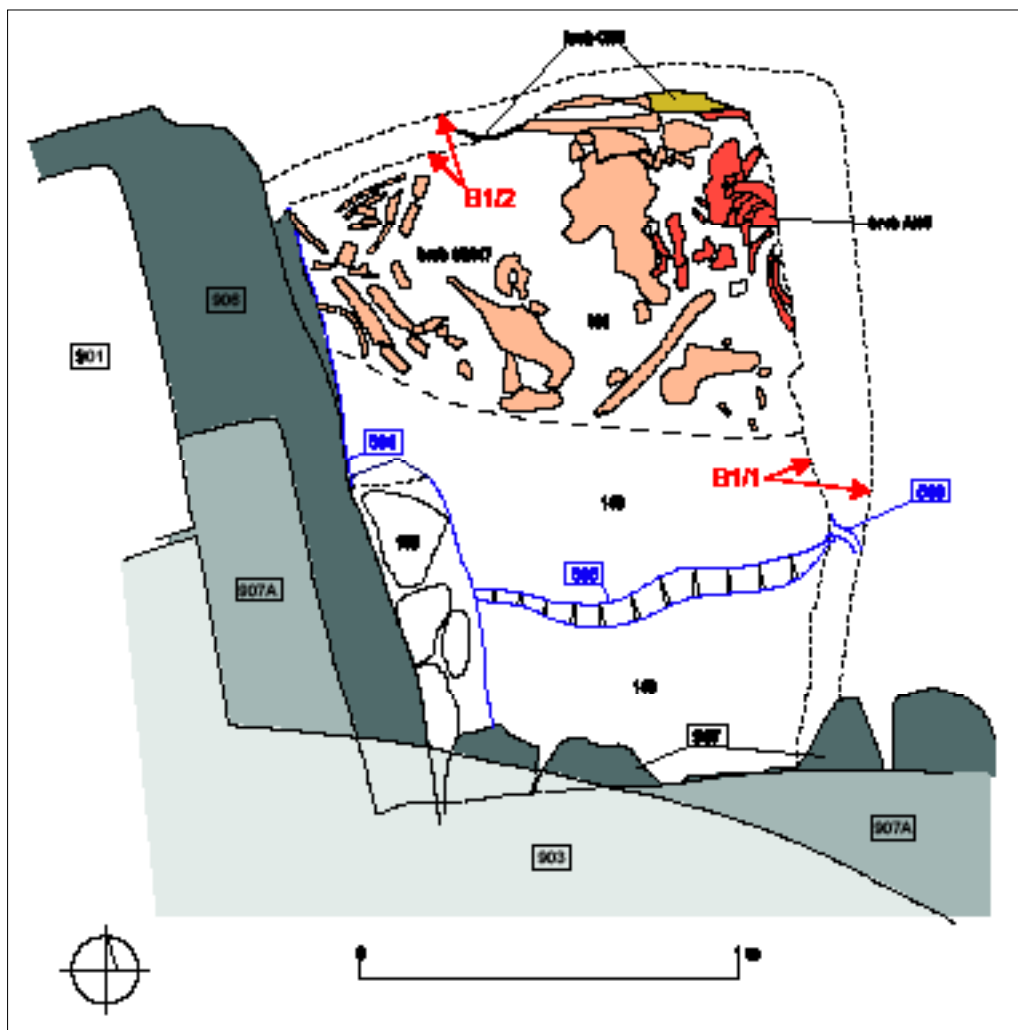

Identifikace prvků náležejících ke starší fázi stavby – ke kapli

Na základě revize z roku 1995 lze k první stavební fázi (pohřební kapli) přiřadit základové zdivo severovýchodního nároží lodi (906) a základové zdivo dochovaného fragmentu apsidy (907), viditelně zděné do výkopu (504), se dvěma až třemi řádky nadzemního zdiva apsidy a nároží (907A; obr. 11). K odlišení stavebních etap – starší kaple a mladšího kostela – tehdy přispěl i výzkum stavebních technologií (RŮŽIČKOVÁ/ZEMAN 2000, 263–272, zvláště pak 271). Prokázal, že skupina vzorků malt odebraných ze zdiva starší apsidy, severovýchodního nároží a zdiva tumby se při posuzování technologických vlastností shodují. Došlo i k jejich porovnání se vzorky malt z jiných lokalit spolehlivě datovaných do 9. století a taktéž byla nalezena technologická shoda (IBIDEM 2000, 271). Vzorky odebrané ze zdiva mladší hrobky a mladší stavební fáze (kostela) se lišily od identifikovaných zdív starší stavební fáze i od sebe navzájem.²²

Obr. 11. Pražský hrad, kostel P. Marie. Pohled na vnější stranu kostela v místě napojení apsidy k lodi. Pod pravidelným zdivem apsidy (903) jsou základy starší fáze stavby a dochované dva řádky nadzemního zdiva (907A). Mladší fázi stavby patří kvádrkové zdivo s ohořelým pláštěm (903). SV nároží lodi (vpravo v popředí) bylo odbouráno vložím mladší novověké konstrukce. Rekonstrukce nároží je ukončena v horní části novodobým cihlovým zdivem. Pohled od S (foto © J. Gloc, 2017).

Obr. 12. Pražský hrad, kostel P. Marie. Sonda B1. Půdorys situace po dokončení výzkumu (kosti z hrobů ponechány na místě), rok 2017. Kontexty: 901 – novodobě upravené zdivo tereziánské konstrukce; 903 – nadzemní zdivo mladší fáze kaple; 907A – nadzemní zdivo starší fáze kaple, společné apsidě i nároží lodi; 906 – základové zdivo lodi; 907 – základové zdivo apsidy; 503 – jižní okraj hřbitovní vrstvy, ve které jsou uloženy hroby A/95–C/95; 504 – obrys základového vkopu pro základové zdivo 906, vyplněný kontexty 168, 167 a několika kameny; 506 – průběh dochované části jižní stěny hrobu 1/2017 v úrovni dna, vyplněného kontextem 166 (podle zaměření Geo-cz nakreslila I. Herichová, 2017).

²² Není jasné, proč J. Frolík tento výzkum malt a jeho závěry ve svém textu nebere v potaz.

Ze směru dvou řádků nadzemního zdiva a fragmentu nároží (obr. 12, 13) lze vyvodit nejpravděpodobnější a zároveň v raném středověku nejobvyklejší půdorys u staveb menších rozměrů – tvar obdélníkové lodi a patrně pravoúhlého presbyteria (M-K/H 2015, 71–72). Zároveň zde získáváme jeden z důležitých výškových bodů, a to rozhraní základového a nadzemního zdiva kaple ležící na kótě 255,11/Bpv.

Pohřbívání vně základového zdiva kaple

V roce 1995 byly v sondě B1 rozpoznány a na řezech B1/1 a B1/2 zachyceny dříve objevené tři hroby v superpozici (hroby A–C/95).²³ K hrobům neexistuje původní plánová dokumentace z doby výzkumu s výjimkou lebky s uvedenou kótou 254,85/Bpv. Část kosterních ostatků byla

vyzdvížena v roce 1950, část v roce 1995, všechny byly antropologicky determinovány (BECKER 2000, 322–324). Okolnosti nálezů jsou popsány v katalogu pohřebiště (FROLÍK 2016, 121–128), kde vystupují pod označením IIN050–IIN052.

Kosterní ostatky zanechané na dně sondy byly v roce 2017 opětovně začištěny a na místě provedeno antropologické ohledání (E. Makajevová). Superpozice tří hrobů byla revizním výzkumem potvrzena. Nejvýše uložený hrob C/95 (lebka 254,82 m n. m.) zůstal zachycen v profilu B1/2/1995 (obr. 10) – s narušenou lebkou a uvolněným fragmentem pravé pažní kosti. K paralelně orientovanému hrobu A/95 (hrudník 254,70 m n. m.) náleží z profilu B1/1/2017 (obr. 10) vystupující kosti pažní a horní části hrudníku.

Lebka (ona výše zmíněná s uvedenou kótou 254,85/Bpv) byla vyzvednuta v 50. letech, zachycena je na fotografiích a dobových plánech. V ploše sondy, v místech předpokládaného uložení lebky, byly ještě nalezeny přemístěné obratle a zuby. Nejasná je tafonomie narušeného hrobu B/95, ke kterému byly přiřazeny (BECKER 2000) části lebky a fragmenty dlouhé kosti. Všechny skelety A, B, C byly uloženy v zásypu 156 vyplňujícím výkop 503 (řez B1/1/2017; obr. 10).

Pod skeletem hrobu A/95 byly v roce 2017 nově objeveny ostatky dalšího jedince (hrob 1/2017, výkop hrobové jámy 506; obr. 10). Vypreparovány byly pouze kosti v přístupných místech tak, aby nebylo narušeno uložení mladšího skeletu hrobu A/95. Nápadná byla druhotná redepozice kostí hrobu (otočení pravé stehenní i pánevní kosti, žeber), část kostí scházela (pravá pažní kost, obratle). Vyšší stupeň dochování *in situ* v anatomické poloze vykazovala levá část těla, levá horní končetina zůstala zčásti zakrytá pod neprokopaným blokem terénu. Spojitost popsaného celku s hrobem B/95 se neprokázala, stejně jako s ostatky hrobu D/95 dokumentovanými v sousední sondě B2 na severní straně nároží lodi kaple (906); jedná se o samostatný hrob. Je zcela evidentní, že skelet 1/2017 byl na západní straně ukončen v horní části hrudníku zdivem 906 severovýchodního nároží kaple, které část skeletu odstranilo (řez B1/4/2017; obr. 10, 12). Kosterní ostatky byly ponechány na dně sondy. Antropologická dokumentace se v současné době nachází ve fázi zpracování.

23 Ivan BORKOVSKÝ (1953, 140) uvádí čtyři úrovně.

Obr. 13. Pražský hrad, kostel P. Marie, sonda B1 v průběhu výzkumu 2017. Pohled na místo napojení (vpravo) zdiva apsidy starší fáze stavby na loď kaple (zcela vpravo). Základy presbytáře (zdivo 907) se šikmo uloženými kameny (spodní část základu zakryta neprokopaným terénem) a dva řádky nadzemního zdiva (907A). Na jeho koruně stojí půlkruhová apsida mladšího kostela 903 zcela jiného půdorysu (foto © M. Frouz, 2017).

Změny úrovně povrchu terénu v okolí kostela

Rekonstrukce povrchu terénu před vznikem stavebních konstrukcí, popř. povrchu geologického podloží, provedená pouze na základě bodů pocházejících z bezprostředního okolí stavby nepodává příliš objektivní obraz o celkové podobě reliéfu. Teprve zapojení plochy do širšího kontextu reliéfu hradčanského hřbetu umožňuje zjistit základní rozvrh terénní konfigurace a vidět důsledky lokálních antropogenních zásahů pro geomorfologický vývoj celku. Široká analýza georeliéfu však přesahuje zamýšlený rámec tohoto textu, tudíž i závěry vyplývající z nastíněných úvah budou aplikovatelné jen na omezený prostor. Vývoj terénní konfigurace v okolí kostela je řešen v prostorovém celku stavby na základě znalosti konstrukčních prvků architektury a promítnut do lokální situace v sondě B1.

Vztah stavebních konstrukcí k hřbitovnímu horizontu obklopujícímu kapli/kostel je důležitý pro určení úrovně hloubení hrobů, tj. opět pro odvození povrchu terénu. Pohřební horizont zahrnuje kontexty 156 (východně kostela) a 145, 146, 148? (západně kostela). Podle inventáře hrobů, nálezů v jejich zásypech a stratigrafie byly rozlišeny v intervalu od 9. do 13. stol. tři časově specifikované pohřební horizonty (FROLÍK 2017, 232, 245–246). V letech 1950–1952 byla prozkoumána jen část pohřebiště a ostatky byly, pokud to bylo možné, zanechány na místě. Ty odkryté na severní straně kostela mohly být opět analyzovány a prostorově identifikovány během revizního výzkumu v roce 1995, ať už v ploše výkopů, nebo na řezech.

K rekonstrukci stratigrafie a vývoje reliéfu přispělo nové posouzení situace v sondě B1 (obr. 14) a analýza archivní dokumentace z roku 1950. Východní stěna sondy (řez B1/1; obr. 10) byla v roce 1995 dokumentována přibližně do výše předposlední řady zdiva základu apsidy (zed' 907; 255,0/Bpv).

V roce 2017 byla již povrchová vrstva degradovaná. Náleзовé okolnosti lze částečně rekonstruovat z fotografií pořízených v době výzkumu v roce 1950. Na základě fotodokumentace a popisů situace v terénním deníku (BORKOVSKÝ 1950–52) tak byl rekonstruován řez dnes již nedochovanými terény (FROLÍK 2017, obr. 54). Autor odvažnou rekonstrukci využívá pro vyslovení domněnky, že celý úsek zdiva 907 je základem apsidy mladšího kostela.

Obr. 14. Pražský hrad, kostel P. Marie. Situace odkrytá a dokumentovaná revizním výzkumem v roce 2017, stav po ukončení výzkumu. Sonda B1 a část sondy B2, pískovcové bloky SV nároží lodi kaple, vlevo nahoře zdivo apsidy kaple. Pohled od severu (foto © J. Glöc, 2017).

Ivan BORKOVSKÝ (1953, 141) popisuje sekvenci odkrytou v sondě od geologického podloží až po destrukční vrstvy stavby zaniklé požárem. Poslední vrstva uzavírající superpozici pohřbů shora překrývá nadzemní zdivo jím vymezené starší apsidy (v dochované dokumentaci není tento vztah dobře čitelný, existuje k němu jen fotografie – obr. 15). Tuto vrstvu, výrazně se svažující k severu, interpretuje jako pochozí. Uložení hrobů mělce pod tímto povrchem (0,2 m) dovedlo Borkovského k závěru, že terén zde musel být snižován. Revizí výškových poměrů v sondě B1 jsme dospěli k jiným závěrům. Lebka hrobu se zaznamenanou kótou 255,25 (pravd. Jadran, FROLÍK 2017, 124, obr. 4/70) je uložena na profilu rekonstruovaném J. Frolíkem v hloubce 0,5 m pod povrchem vrstvy hroby překrývající.

V interiéru stavby kostela lze nejvěrohodnější údaje o kótě povrchu získat v prostoru uvnitř tumb, kde byla původní stratigrafie narušena nejméně. Situaci zachycují řezy A, E. Při relativně konstantní mocnosti vrstvy 118, dosahující 0,08–0,12 m, můžeme sledovat stoupání jejího povrchu od S k J (0,18 m na délku 2 m), ale na řezu E také sotva zřetelné zvyšování od V k Z (obr. 8). Nadmořská výška povrchu terénu (vrstvy 118) se pohybuje v intervalu 255,13–255,29/Bpv. Zdá se, že pro založení tumb nebyl terén výrazně upravován. Samotná její podlaha totiž kopíruje průběh rozhraní podložních vrstev 120 a 118 a není zcela vodorovná. Původní terény na vnější straně konstrukce tumb jsou narušené pozdějším výkopem pro základy mladšího kostela a vytvořením manipulačního prostoru pro zbudování jeho obvodových zdí. Během uvedených stavebních prací zde došlo k odstranění vrstvy 118 a lokálně i ke snížení povrchu podložní vrstvy 120. Místo je dokonce poškozeno samotné zdivo tumb (řez C; obr. 8).

Obr. 15. Pražský hrad, kostel P. Marie. Sonda B1 v průběhu odkryvu v roce 1950. Pohled na složení již odstraněných terénů v exteriéru kostela v kontaktu se zdívem starší a mladší apsidy. V 50. letech byly terény odebrány na úroveň rozhraní základového a nadzemního zdiva starší apsidy – **čárkovaně** (©APH KPR, Sběrka fotografií Stavební správy PH, inv. č. 694, D6537; A. Paul, 1950).

Obr. 16. Pražský hrad, kostel P. Marie. Západní část interiéru kostela v době výzkumu v roce 1950 s maltovou podlahou tumbly uprostřed. **V popředí** řez A; **vpravo** patrné nadzemní zdivo tumbly; **po levé straně** mladší hrobka po otevření, **vpravo nahoře** podlahová konstrukce kostela (archiv ARÚ AV ČR, Praha, v.v.i., č. neg. 6500).

O vývoji terénu v exteriéru vypovídá údaj o niveletě povrchu na západní straně kostela (255,22; obr. 9), na východě rozhraní mezi základovým a nadzemním zdivem starší apsidy (255,11; obr. 10). Uvedenými kótami z interiéru i exteriéru je definována konfigurace terénu v době vzniku prvních stavebních konstrukcí. K této úrovni se zcela jistě vážou i první pohřby, hloubka uložení těla zemřelého by v případě nejstaršího doloženého hrobu 1/2017 v sondě B1 byla 0,55 metru.

Úroveň terénu v době stavby mladšího kostela dokládá průběh paty nadzemního zdiva nebo koruny základů. V exteriéru získáme výškový údaj 255,43 u západní zdi (řez H; obr. 9) a na východě v sondě B1 kótu 255,37 odpovídající úrovni koruny starší fáze apsidy, tj. patě zdiva mladší půlkruhové apsidy (řez B1/1; obr. 10). V interiéru se výška základů západní a severní zdi lodi pohybuje v rozmezí 255,28–255,36. Rozdíl hodnot úrovní povrchu terénu v době stavby kaple a později v době stavby kostela vypovídá o nárůstu terénu (kontexty 136, 144) o 0,21–0,23 m na západní straně kostela, resp. o 0,26 m na straně východní. Zvýšením nivelety po výstavbě mladšího kostela o cca 0,25 m získalo pohřebiště volnou kapacitu k vytvoření nové etáže.

Z naší analýzy celkové nálezové situace vyplývá interpretace plynulého navýšování terénu až do doby průběhu provozu románského kostela. Teprve tehdy dochází k výraznějším terénním úpravám v severovýchodní části prostoru, které se odrážejí v uložení antropogenních vrstev, včetně zakrytí části pohledového zdiva apsidy, a které také popisuje I. BORKOVSKÝ (1953, 141). Rekonstrukce vývoje morfologie v tomto případě vyvolává spíše nové otázky, zejména do jaké udržitelné míry zde mohl být terén svažít. Předpoklad Jana FROLÍKA (2017), že zde docházelo k velkým pohybům hmot formou radikálního snížení terénu a posléze jeho zpětného navýšení, však nelze přijmout.

Otázka konstrukce tumbly – nadzemní tumba, nebo zahloubená hrobka?

Určujícím fenoménem pro chápání celé stavby a jejího kontextu je interiérové zařízení, tzv. tumba. Jedná se o obdélný zděný objekt, z jehož půdorysu se dochovala severní část východní stěny, dva fragmenty severní stěny a fragment západní stěny (zdivo 904). S jistotou tak lze určit délku jen severní stěny, která z vnější strany činí 3,80 m, z vnitřní pak 2,95 metru. Zevnitř byly stěny tumbly hladce omítnuty, podlahu tvořila vrstva šedé malty (BORKOVSKÝ 1953, 148; obr. 16). Konstrukce měla základové zdivo, jehož hloubka se pohybovala okolo 0,25 metru (řezy A, D). Linie rozhraní základové a nadzemní části na vnějším líci zdiva tumbly je nejlépe čitelná na řezech A (255,05) a D (255,14; obr. 8). Uvnitř tumbly je rozhraní dáno povrchem vrstvy 118 na úrovni max. 255,29 na řezu E. Na řezu A, vedeném přes západní stěnu tumbly (obr. 8), je jasně patrné základové zdivo, dochovaný vnitřní i vnější líc nadzemního zdiva širokého 0,4 m a je možné odvodit i typ zdiva. Jedná se o emplekton, tedy zdivo tvořené dvěma lícovými stěnami s výplní mezi nimi z lité malty prokládané lomovým kamenem, které patří i v raném středověku k nejběžnějším. Na řezu C, vedeném přes severní stěnu tumbly (obr. 8), je dobře patrná základová partie a vnitřní líc,²⁴ vnější je poničen.

²⁴ Základová a nadzemní část zdiva je celkem dobře patrná i na fotografiích publikovaných ve FROLÍK 2015, např. obr. 3/67 nebo 3/98.

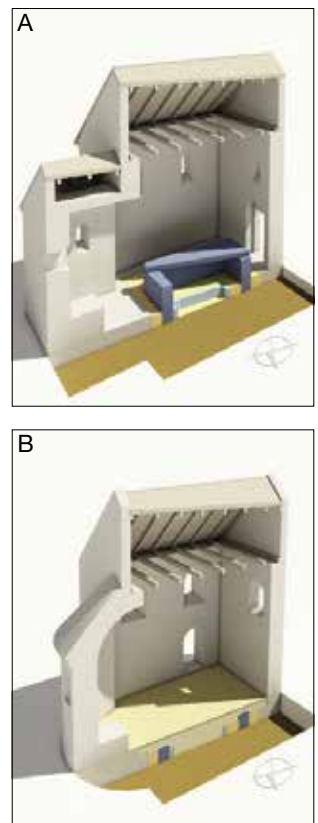
Objekt zabíral většinu vnitřního prostoru. Názor, že není možné dokázat, že se jedná o nadzemní konstrukci a nelze stanovit její výšku, lze celkem snadno vyvrátit pohledy na řezy A a C. Jasným argumentem pro skutečnost, že tato interiérová konstrukce byla nadzemní, je výškopis stavby. Teprve ze srovnání povrchu vně kaple, dna tumby a rozhraní nadzemního/základového zdiva vyplývá fakt, že se jedná o nadzemní konstrukci (M-K/H 2015, obr. 14). Povrch terénu v době stavby tumby se v exteriéru kaple i pod tumbou shoduje a pohybuje se vně kaple ve výškovém intervalu 255,11(V)–255,22(Z)/Bpv a pod tumbou 255,13–255,29/Bpv. Výška povrchu podlahy tumby se pohybuje v rozmezí 255,22–255,33/Bpv se stoupáním k jihu. Dno tumby leží dokonce o něco výše než je na východě rozhraní základové a nadzemní části zdiva pohřební kaple (255,11/Bpv).

Díky řezu na ose sever–jih, který vznikl odebráním mladších konstrukcí, lze přibližně rekonstruovat výšku konstrukce.²⁵ Odhad výšky tumby vychází především z odhadu funkční světlosti – odhadnuté podle průměrné hloubky hrobové jámy – a velikosti odpadlého zdiva dokumentovaného na řezu C.²⁶ Dochovanou část nadzemního zdiva lze odečíst na řezech A a C, kde se pohybuje mezi 0,25–0,40 metru.²⁷ Z toho pak vyplývají i údaje o výšce tumby. Pokud zůstaneme u interpretace objektu jako pohřební památky, musíme počítat s funkční světlostí – tedy prostorem na uložení ostatků pravděpodobně v nějaké další schráně – asi 0,7 m, výška objektu by se pak mohla pohybovat okolo 1 metru.

Pokud předpokládáme, že obvodové zdivo kaple mělo stejné parametry jako pozdější kostel, pak v dochované části, tedy v severní polovině, byl mezi zdívm tumby, vysokým přibližně 1 metr, a obvodovým zdívm stavby průchod necelý 1 m široký. Z výše uvedeného vyplývá, že nalezená stavba nemohla být primárním liturgickým prostorem.

Kostel Panny Marie na Pražském hradě byl a zůstane určující památkou, která budí zaslouženou pozornost. Zmínky o něm se vyskytují již v nejstarších českých literárních dílech, později v renesančních kronikách a zájem o něj stojí i na počátku české moderní historiografie před polovinou 19. století. V moderní době byl pak archeology nejhledanější památkou Pražského hradu. Zpráva o jeho existenci je totiž také zprávou o přijetí křesťanství a vstupu do tehdejší kulturní Evropy. Takový zájem však pro interpretaci památky samé přináší i určitá negativa, jakými jsou společenská poptávka, možnosti společenského a odborného diskurzu a v neposlední řadě i osobní ambice. Systematickým zpracováním metodikou Archeologického atlasu Pražského hradu se snažíme všem těmto úskalím vyhnout, podat co nejobektivnější obraz toho, co bylo skutečně nalezeno, a nálezy interpretovat v co nejširším prostorovém i časovém kontextu.

Obr. 17. Pražský hrad, kostel Panny Marie. Hmotová rekonstrukce.

A – první stavební fáze – **pohřební kaple**. Stav v první polovině 10. století, v tumbě je naznačena poloha mladší hrobky. **B** – mladší stavební fáze – **kostel**. Pohled k jihu, řez III–III, pod podlahou je zřetelná struktura chráněných funerálních památek (3D modelace Vojtěch Dvořák, 2017).

LITERATURA

- ADÁMKOVÁ *v tisku* – Iva ADÁMKOVÁ: Kostel Panny Marie na Pražském hradě v latinských pramenech. In: Kostel Panny Marie na Pražském hradě : Dialog archeologie a historie nad počátky křesťanství v Čechách. Martin Wihoda / Ivo Štefan (eds), Praha v tisku.
- BAŠTOVÁ 1950 – M. BAŠTOVÁ: Zpráva o výsledku sondovacích prací při rekonstrukci Západního křídla na Pražském hradě. Stavoprojekt, Praha 1950. Uloženo: APH KPR, sign. 11608/73–75.
- BECKER 2000 – Marshall J. BECKER: Human Skeletal Remains Recovered from Excavations in the Area of the Church of the Virgin Mary, Prague Castle, Czech Republic. In: FROLÍK ET AL. 2000, 289–354.
- BORKOVSKÝ 1953 – Ivan BORKOVSKÝ: Kostel Panny Marie na Pražském hradě. Památky archeologické 44, 1953, 129–200.
- FROLÍK 2015 – Jan FROLÍK: Pohřebiště u kostela Panny Marie a na II. nádvoří Pražského hradu. Díl I : Katalog. (= Castrum Pragense, sv. 14, řada projektu ABG 1), Praha 2015.
- FROLÍK 2017 – Jan FROLÍK: Pohřebiště u kostela Panny Marie a na II. nádvoří Pražského hradu. Díl II. : Analýza. (= Castrum Pragense, sv. 14, řada projektu ABG 1), Praha 2017.
- FROLÍK ET AL. 2000 – Jan FROLÍK / Jana MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ / Eliška RŮŽIČKOVÁ / Antonín ZEMAN: Nejstarší sakrální architektura Pražského hradu : Výpověď archeologických pramenů. (= Castrum Pragense, sv. 3), Praha 2000.

25 BORKOVSKÝ 1953, 165. Severní část profilu mohl revidovat tým v roce 1995. S profilem dále pracovala poslední revize (MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ/HERICHOVÁ 2015, 68).

26 Kdybychom zůstali u výškové rekonstrukce uvedené J. Frolíkem, museli bychom nalézt i funkci pro objekt, jehož funkční světlost (hloubka) nepřesahuje 0,3 m. Zároveň ale předpokládá, že zdivo tumby bylo ubouráno a ocitlo se v zásypu základového vkopu mladšího kostela. V tomto bodě jsme došli ke zcela odlišnému výsledku. Je třeba však upozornit, na základě jaké úvahy autor k tomuto závěru dospěl. Na řezu C je opravdu vidět fragment zdiva, který můžeme spojit s destrukcí zdiva tumby, je ovšem jen jeden, ostatní vrstvy zásypu vkopu rozhodně nejsou popsány jako suťové. Taková situace není ani na řezu A. Došlo tady tedy přinejmenším k nadinterpretaci celé situace.

27 Snížená koruna zdiva tumby je dána položením podlahy mladšího kostela. Řez E: koruna 255,42/Bpv; řez A: koruna 255,51/Bpv; řez C: koruna 255,47/Bpv + spadlé 0,17 m.

- HERICHOVÁ 2015 — Iva HERICHOVÁ: Vývoj georeliéfu Pražského hradu v raném středověku a jeho význam pro počátky pražské sídelní aglomerace. Praha 2015, nepubl. disertační práce. Uloženo: Ústav pro archeologii FF UK.
- MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ/EBEN 1999 — Jana MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ / David EBEN: Organizace liturgického prostoru v bazilice sv. Víta. In: *Castrum Pragense* 2, J. Frolík / J. Maříková-Kubková (eds), Praha 1999, 227–239.
- MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ/HERICHOVÁ 2015 — Jana MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ / Iva HERICHOVÁ: Revize první stavební fáze kostela Panny Marie na Pražském hradě/Hradčanech – návrat po šedesáti pěti letech. *Staletá Praha* 31, 2015/2, 62–75.
- MERHAUTOVÁ 1983 — Anežka MERHAUTOVÁ-LIVOROVÁ: Nejstarší dosud známý kostel na Pražském hradě. *Folia Historica Bohemica* 5, 1983, 81–93.
- TOMEK 1850 – Václav V. TOMEK: Který byl nejstarší kostel v Praze? *Časopis českého Museum* 3/1850, 351–363.
- TOMKOVÁ 2005 — Kateřina TOMKOVÁ: Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích. Díl I. 1 (= *Castrum Pragense*, sv. 7), Praha 2005.
- ZEMAN/RŮŽIČKOVÁ 2000 — Antonín ZEMAN / Eliška RŮŽIČKOVÁ: Malty na vybraných středověkých stavbách na Pražském hradě. In: FROLÍK ET AL. 2000, 263–272.

RESUMÉ

For a long time, the later building phase of the Church of the Virgin Mary was neglected; attention concentrated mainly on the first building, which was dominated by a large above-ground tomb in its interior. In response to the new discussion, the present study returns to the shape of the first building phase; main subject, however, is the second Romanesque adaptation. Again, by means of a re-excavation, we were able to confirm that the first chapel was a single-nave building with rectangular apse erected inside a cemetery. Under the north-eastern corner, at least one burial in anatomical position was discovered. The interior contained a tomb, a large above-ground construction about 1 m in height. The alleys between the tomb and the enclosing walls were only 0.6–1 m wide. Despite difficulties, this building can be dated into the second half or to the end of the 9th century. By all means, it was a memorial with a funeral function, which could not have served primarily liturgical purposes and therefore cannot be identified as the Church of the Virgin Mary known from written accounts.

In the first half of the 10th century, a grave was inserted into the tomb, into which two individuals were successively buried. The later buried was a woman with jewels that represent the only datable finds and point just to the first half of the 10th century. We have no information on the development of the building in the course of the following century, but burials at the cemetery continued intensively.

Sometime in the second half of the 11th century, the original building was, as reverently as possible, replaced by a new building with ashlar walls, an oblong nave and a semi-circular apse of similar dimensions as the original chapel. Ivan Borkovský's excavation proved that this construction respected the older graves in and outside the original church and that the interior burials were protected during construction, probably by the original tomb slab. This slab was removed only when the new pavement was laid. The mortal remains and jewels were covered with clean material and the floor level was raised in view not to disturb the older graves. This reconstruction can most probably be attributed to the Chapter of Prague, which started a large construction project at Prague Castle in 1060 or 1068.

Obr. 1. Prague Castle, St Mary's Church; the location of the church within Prague Castle – the cut out. The overall situation in MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ/HERICHOVÁ 2015, 63, obr. 1.).

Fig. 2. Prague Castle, Church of the Virgin Mary; view from the east, finding at the spot of section V–V (fig. 4) in the course of the excavation of the later grave in 1950, after uncovering parts of the skeleton (Archive of the Institute of Archaeology, negative No. 6460).

Fig. 3. Prague Castle, Church of the Virgin Mary; section III–III (1950–1952) – simplified longitudinal section of the church, from west to east (BORKOVSKÝ 1953, 163, fig. 19). Description (after BORKOVSKÝ 1953): **1** – masonry of the later altar; **2** – masonry of the earlier altar; **3** – wall of the apse of the later building phase; **4, 6, 9, 12** – black deposits (humus), on which the church rests and into which the graves were dug; **5** – eastern tomb wall; **7** – east wall of the later graves; **8** – west wall of the later grave; **10** – western tomb wall; **11** – plaster on the tomb wall and on the surface of the stones between the tomb wall and the later grave; this feature of the construction seems to be connected with the tomb slab; **13** – pieces of mortar, plaster, limestone and earth from the collapsed western tomb wall; **14** – yellow clay bedding and surface of the first daub floor after the destruction of the graves; **15** – limestone grit on the surface of the daub floor serves as bedding for the later pavement; **16** – yellow clay on the surface of the limestone grit, on which the younger limestone slabs lay; **17** – limestone slabs of the latest pavement in the church interior; **18** – west wall of the youngest church; **19** – layers of mortar on the bottom of the later grave; **20** – apse and the wall of the older church; **21** – wooden board serving as padding for a wooden lid and for the grave slab of the later grave; **22** – flat limestones as padding beneath the cranes in the later grave; **23** – sandstone step in front of the older altar; **24** – yellow clay deposited in the time of the first daub floor; **25** – foundations of the west wall of the older church; **26** – intact soil.

Fig. 4. Prague Castle, Church of the Virgin Mary; section V–V (1950–1952); cross section of the church from north to south (BORKOVSKÝ 1953, 165, fig. 20; for a translation of the 1953 description see MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ/HERICHOVÁ 2015, 75, Fig. 4). Based on the revision, we have to change some interpretations in the description from the 1950s: **1–5** – layers of one floor phase; **6, 9, 10** – part of one backfill of the later grave; **16** – layers 120 and 118, separated in 1995, are actually one layer; **19** – two distinct plaster layers with different dating; **24, 31** – in 1995, the inner wall structure could not be studied; the wall could contain remains of the older building phase; **31** – foundations of the later church.

Fig. 5. Prague Castle, Church of the Virgin Mary; ground plan showing sections, preserved masonry and trench B1, contexts: **900** – foundation walls of the younger building phase (church); **901** – masonry of the Theresian modifications; **904** – tomb walls; **905** – masonry of the later grave; **906** – foundation wall of the North-East corner of the nave of the older building phase (chapel); **907A** – above-ground masonry of the older building phase of the apse (presbytery of the chapel).

Fig. 6. Prague Castle, Church of the Virgin Mary; area of section V–V through the church interior from north to south (cf. fig. L); **1** – tomb; **2** – mortar floor in the tomb; **3** – secondary grave; **4** – stratigraphy of the backfill of the tomb and grave; **5** – composition of the church floor; view from the east (photographed by A. Paul, 1950; stored in the Archive of the Presidential Office at Prague Castle, No. D6517).

Fig. 7. Prague Castle, Church of the Virgin Mary; view of the inner face of the northern tomb wall (photographed by A. Paul, 1950; stored in the Archive of the Presidential Office at Prague Castle, No. D6532).

Fig. 8. Prague Castle, Church of the Virgin Mary; sections A, C, D, E from 1995; contexts: **100**, **105** – paving of the church interior (100 and 105 could also be part of another paving, not verifiable); **116**, **130**, **142** – dusty loamy layer enforced with lime stones, bedding layer of the tomb bottom; **118**, **120** – layers containing redeposited original soil; **121** – mortar on the bottom and walls of the tomb; **143** – subsoil, diluvial sediments; **501** – foundation pit of the church; **900** – foundation walls of the younger building phase (church); **901** – masonry of the Theresian modifications; **903** – above-ground masonry of the younger building phase (church); **904** – tomb walls; **905** – masonry of the later grave (after the records from 1995 drawn by F. Adámek in 2017; Baltic Height System).

Fig. 9. Prague Castle, Church of the Virgin Mary; section H from 1995; contexts: **120**, **118** – cultural layers with redeposited original soil; **143** – bedrock, diluvial sediments; **900** foundation walls and **903** above-ground masonry of the younger church; **501** – foundation pit of the church; **503** – tomb wall on the border of the cemetery horizon (after the records from 1995 drawn by F. Adámek, 2017; Baltic Height System).

Fig. 10. Prague Castle, Church of the Virgin Mary, trench B1, sections 1, 2, 3 and 4; for the ground plan see figs. 5 and 12; contexts: **118**, **120** – layers with redeposited original soil; **143** – bedrock, diluvial sediments; **154** a **155** – dusty and loamy earth similar to layer 120, containing mortar fragments; **166** – backfill of grave 1/2017; **501** – foundation pit of the church; **503** – outline of the homogenous cemetery horizon (trench B1 with graves A, B and C); **504** – outline of the foundation pit for wall No. 906, filled with contexts **168**, **167** and some stones; **505** – outline of the foundation pit for the older apse; **506** – outline of grave 1/2017, upper edges (in the spot of the question mark) unclear; filled context **166**; **901** – masonry of the Theresian modifications; **903** – above-ground masonry of the later building phase (church); **906** – foundation wall of the North-East corner of the nave of the older building phase (chapel); **907** – foundation wall of the apse/presbytery of the (funeral) chapel; **907A** – two lines of above-ground masonry of the older building phase of the apse (presbytery of the chapel), nave walls and nave corner; contrary to earlier excavation records, we have proof of a larger depth; level of the foundation joint determined with measuring needle (after the records of the 1995 excavation drawn by F. Adámek, added and adjusted after the 2017 re-excavation).

Fig. 11. Prague Castle, Church of the Virgin Mary; outside view of the church, joint between apse and nave; foundations of the older building phase and preserved two lines of above-ground masonry (**907A**) below the regular wall of the later apse (**903**) with ashlar and burn marks on the outside; the north-eastern nave corner (foreground to the right) was removed in course of the erection of a modern wall; view from the north (2017).

Fig. 12. Prague Castle, Church of the Virgin Mary, trench B1; ground plan of the finding after the excavation in 2017; contexts: **901** – modern Theresian modification; **903** – above-ground masonry of the later phase of the chapel; **907A** – above-ground masonry of the older building phase of the chapel (identical in the apse and the nave corner); **906** – foundation of the nave; **907** – foundation of the apse; **503** – southern edge of the cemetery layer containing graves A/95–C/95; **504** – outline of the foundation pit for foundation wall 906, filled with contexts No. **168**, **167** and some stones; **506** – course of the preserved part of the southern wall of grave 1/2017 on bottom level, filled with context **166** (after the measurements of Geo-cz, drawn by I. Herichová).

Fig. 13. Prague Castle, Church of the Virgin Mary, trench B1; during the 2017 excavation: view of the joint (on the right) between apse wall/presbytery and nave (far right, **906**) of the older building phase (chapel); foundation of the apse (masonry **907**) with inclined stones (lower part of the foundation was not unearthed) and two lines of above-ground masonry (**907A**); the semi-circular apse with different ground plan of the younger phase (church **903**) stands on the coping of this masonry (photographed by M. Frouz, 2017).

Fig. 14. Prague Castle, Church of the Virgin Mary; finding of the 2017 re-excavation, state after the end of the excavation; trench B1 and a part of trench B2, sandstone slabs of the North-East corner of the nave, upper left: masonry of the chapel's apse; view from the north (photographed by J. Gloc, 2017).

Fig. 15. Prague Castle, Church of the Virgin Mary; trench B1 in the course of the 1950 excavation; view of the composition of removed layers in the church interior that were in contact with the masonry of the older and younger apse; in the 1950s, the layers were removed up to the level of the border between foundation walls and above-ground walls of the older apse (dashed).

Fig. 16. Prague Castle, Church of the Virgin Mary; western part of the church interior during the excavation in 1950, mortar floor of the tomb in the centre; section A in the foreground; above – ground masonry of the tomb on the right; later grave after being opened on the left; upper right – construction of the church floor.

Fig. 17. Prague Castle, Church of the Virgin Mary: **A** – model of the first building phase (funeral chapel), state in the first half of the 10th century, tomb with indicated position of later grave; **B** – later building phase (church); view from the south, section III–III, protected structure of the funeral monuments clearly visible beneath the floor (3D modelling by Vojtěch Dvořák).

Translation by Tomáš Mařík

Mgr. Jana MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ, Ph.D.
archeolog
Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.
marikova@arup.cas.cz

RNDr. Iva HERICHOVÁ, Ph.D.
geolog
Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.
herichova@arup.cas.cz